

CONSEQÜÈNCIES DE LA CRISI DE LA COVID-19 EN LA DONA TREBALLADORA

TREBALL FINAL DE GRAU

MERCÈ SERRADELL CORONAS

Tutora: Dra. MARTA AUSONA BIETO

GRAU EN TREBALL SOCIAL

Facultat d'Educació Social i Treball Social
Pere Tarrés.

Universitat Ramón Llull

Any acadèmic: 2020-2021

Data de dipòsit: 20 maig 2021

CONSEQÜÈNCIES DE LA CRISI DE LA COVID-19 EN LA DONA TREBALLADORA

RESUM

La crisi financera global originada a causa del col·lapse de la bombolla immobiliària als Estats Units va provocar una gran recessió mundial de la qual moltes economies encara no s'havien recuperat totalment. En aquest context, l'impacte de la COVID-19 i les repercussions socials encara seran més importants. La crisi iniciada el 2008 va afectar greument el de la construcció i va tenir un gran impacte en l'ocupació masculina, però aquesta crisi ha colpejat a sectors econòmics molt feminitzats. Continuem immersos en aquesta crisi i és desconegut a hores d'ara quines seran les seves conseqüències en el futur, però alguns estudis ja alerten que aquestes seran molt pitjors per a les dones a causa de la seva situació de desigualtat. Aquest treball tracta d'explicar l'origen d'aquesta desigualtat que fa que la dona sigui més vulnerable en contextos de crisi, com està afectant aquesta crisi econòmica i social a la dona treballadora i quin ha de ser el paper del treball social.

Paraules clau: Dona, Treball, Gènere, Conseqüències crisi, COVID-19, Pandèmia.

RESUMEN

La crisis financiera global originada a causa del colapso de la burbuja inmobiliaria provocó una recesión mundial de la de que muchas economías no se habían recuperado totalmente. En este contexto, el impacto de la COVID-19 y sus repercusiones económicas y sociales aún serán más importantes. La crisis del 2008 afectó gravemente al sector de la construcción y tuvo un gran impacto en la ocupación masculina, pero esta crisis ha golpeado sectores económicos muy feminizados. Continuamos inmersos en la crisis y se desconocen por el momento el alcance de sus consecuencias en el futuro, pero algunos estudios ya alertan que éstas serán peores para las mujeres a causa de su situación de desigualdad. Este trabajo trata de explicar el origen de esta desigualdad que hace que la mujer sea más vulnerable en contextos de crisis, cómo está afectando esta crisis económica y social a la mujer trabajadora i cuál ha de ser el papel del trabajo social.

Palabras clave: Mujer, Trabajo, Género, Consecuencias crisis, COVID-19, Pandemia

ABSTRACT

The global financial crisis originated by the collapse of the housing bubble, caused a world wide recession from which many national economic systems still had not recovered. In this context, the Covid-19 pandemic and its economic and social impact will be of even higher importance. The 2008 crisis sparked a global recession that had a great impact on the construction industry and male unemployment, whereas the current economic crisis has hit especially hard on employment sectors with harder rates of female workforce. We are in the midst of the economic crisis and we are still uncertain about its future effects, but some studies alert that these effects will affect women more severely because of long-standing gender inequalities. The present work tries to explain the origins of these gender inequalities that causes women to be more exposed in situations of economic crisis, how the current economic and social crisis is affecting working women and which role social work needs to play.

Key words: Women, Work, Gender, Consequences of crisis, COVID-19, Pandemic

SUMARI

1. INTRODUCCIÓ I JUSTIFICACIÓ	5
2. PREGUNTA INICIAL I OBJECTIUS.....	7
Objectiu general:.....	7
Objectius específics:.....	7
3. METODOLOGIA	8
4. MARC TEÒRIC.....	11
4.1. DESIGUALTAT DE GÈNERE	11
4.1.1. <i>El patriarcat.....</i>	12
4.1.2. <i>Distribució de rols i estereotips de gènere.....</i>	17
4.1.3. <i>Gènere i divisió del treball.....</i>	22
4.1.4. <i>Desigualtat de gènere en el mercat de treball.....</i>	23
4.1.5. <i>Distribució desigual dels usos del temps.....</i>	31
4.1.6. <i>Gènere i desigualtat en salut.....</i>	32
4.2. CONSEQUÈNCIES DE LA DESIGUALTAT LABORAL.....	34
4.2.1. <i>Conseqüències socials.....</i>	34
4.2.2. <i>La pobresa des d'una perspectiva de gènere.....</i>	35
4.2.3. <i>Conseqüències en relació a la salut.....</i>	39
4.3. DESIGUALTAT DE GÈNERE I CRISIS ECONÒMIQUES	42
4.3.1. <i>Impacte de la crisi econòmica del 2008 a l'estat espanyol</i>	47
4.3.2. <i>Desigualtat de gènere a Catalunya i Espanya</i>	49
4.4. IMPACTE DE LA COVID-19 AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE.....	51
4.4.1. <i>Impacte econòmic i en l'ocupació.....</i>	52
4.4.2. <i>Impacte en la salut.....</i>	55
4.4.3. <i>Repercussions en la desigualtat de gènere.....</i>	56
4.5. TREBALL SOCIAL I EL ROL DE LES PROFESSIONALS EN CONTEXT DE CRISI.....	63
5. ANÀLISI I DISCUSIÓ.....	69
5.1. PATRIARCAT, GÈNERE I DIVISIÓ DEL TREBALL	71
5.2. DESIGUALTAT DE GÈNERE I MERCAT DE TREBALL	72
5.3. IMPACTE DE LA CRISI DE LA COVID-19 EN LA DONA TREBALLADORA.....	78
5.3.1. <i>Impacte econòmic i en l'ocupació.....</i>	78
5.3.2. <i>Impacte en la salut.....</i>	81
5.3.3. <i>Repercussions en la desigualtat de gènere.....</i>	83

5.4.	RESPOSTA A LA CRISI DE LA COVID-19.....	84
5.5.	EI TREBALL SOCIAL EN TEMPS DE PANDÈMIA/SINDÈMIA.....	86
6.	CONCLUSIONS.....	89
	REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES.....	95

1. INTRODUCCIÓ I JUSTIFICACIÓ

L'onze de març del 2020, l'Organització Mundial de la Salut (OMS) reconeixia que la COVID-19 no era una crisi de salut pública, sinó una pandèmia. Aquest organisme arribava a aquesta conclusió a partir de l'avaluació dels alarmants nivells de propagació a escala mundial i la gravetat del virus. D'aquesta manera, també instava als governs a què adoptessin una estratègia integral dirigida a "prevenir les infeccions, salvar vides i reduir al mínim les conseqüències de la pandèmia" (Organización Mundial de la Salud, 2021, s.p.). Tanmateix, dos dies més tard, el director afirmava que el seu epicentre era Europa. Sense tenir en compte les dades de la República Popular de la Xina, país on s'havia iniciat el primer focus del virus, el nostre continent tenia un nombre de casos i morts notificades superior a tota la resta del món (Organización Mundial de la Salud, 2021).

Sis mesos més tard, quan els efectes d'aquesta pandèmia s'havien fet més evidents, Richard Horton, professor honorari de la London School of Hygiene and Tropical Medicine del University College London, de la Universitat d'Oslo i editor de la prestigiosa revista britànica de medicina *The Lancet*, afirmava que la COVID-19 no era una pandèmia, sinó una sindèmia. Segons Horton (2020), amb l'aproximació a la xifra d'un milió de morts en tot el món, s'havia d'afrontar el fet que les mesures dutes a terme tenien un enfocament massa limitat. Considerar que la crisi era causada per una malaltia infecciosa havia portat als països a intervenir segons criteris marcats per modeladors d'epidèmies i especialistes en malalties infeccioses. Des d'aquesta perspectiva, les intervencions s'havien centrat únicament a evitar la transmissió del virus. Segons l'autor, s'estava observant, que quan la infecció del coronavirus interactuava amb malalties no transmissibles, els efectes de les dues malalties eren pitjors que si aquestes es presentaven per separat. Tanmateix, es donava la circumstància que aquesta interacció de malalties es donava en grups socials en situació de desigualtat social i econòmica.

La introducció d'aquest nou punt de vista sobre l'abast de la COVID-19, que contempla la interacció d'aspectes socials, ha generat un debat sobre la pertinència d'utilitzar el concepte pandèmia o sindèmia per fer referència a la situació provocada pel coronavirus. D'aquesta manera, mentre uns segueixen parlant de pandèmia, altres ja han encunyat el terme sindèmia.

El que està clar és que, amb independència del apel·latiu utilitzat, des d'aleshores la COVID-19 ha ocasionat greus repercussions sanitàries, però també un gran impacte socioeconòmic global. Els efectes sanitaris i els diferents esforços governamentals per controlar la seva expansió, com per exemple el confinament i els tancaments temporals de diversos sectors econòmics, han afectat l'estil de vida dels ciutadans i ciutadanes i, sobretot l'economia.

Històricament s'han viscut diferents períodes de crisi econòmiques. Més recentment, la crisi financera global del 2008, que es va originar a causa del col·lapse de la bombolla immobiliària als Estats Units, va provocar una gran recessió mundial de la qual moltes economies, com la del nostre país, encara no s'havien recuperat totalment. En aquest context, l'impacte negatiu d'aquesta nova crisi i les repercussions socials encara han sigut i seran més importants. Però, si bé en la crisi iniciada el 2008 el sector més afectat va ser el de la construcció amb un gran impacte en l'ocupació masculina majoritàriament (Banco de España, 2008), actualment s'han vist afectats sectors amb alta presència femenina com el turístic, restauració, comerç, cures, sector informal, etc. Segons un informe presentat per les Nacions Unides (2020), les evidències mostren com l'afectació de la vida econòmica i productiva de les dones es veurà fortament afectada i diferent dels homes. A tot el món les dones guanyen menys i tenen menys capacitat d'estalvi, tenen condicions laborals més precàries i sovint treballen al sector informal. També es destaca la circumstància que tenen menys accés a les proteccions socials i són la majoria de les llars monoparentals. D'això es desprèn que la capacitat per fer front a les situacions de crisi és menor que la dels homes.

De la informació presentada fins al moment es desprèn que l'impacte de gènere en aquest tipus d'emergències és notable i recurrent, per tant, quedaria demostrada l'adequació d'aquest treball d'aprofundiment teòric. A continuació s'exposarà la situació de desigualtat de gènere existent posant el focus en la situació al nostre país i tanmateix, evidenciant les diferències en l'afectació que aquesta pandèmia està tenint en les dones treballadores. D'aquesta manera, es vol justificar la necessitat, que des de les institucions o organismes pertinents, es promoguin canvis que vagin cap a la igualtat de gènere i posin les bases perquè davant de futures situacions de crisi, les repercussions o impacte sobre la població femenina sigui menor i major, la capacitat de resposta.

Donada la responsabilitat del Treball Social envers la societat, el coneixement de la situació és indispensable per contribuir a la millora de la situació actual però també, i encara més important, promoure el desenvolupament de lleis i polítiques que previnguin les desigualtats socials existents.

El desenvolupament d'aquest treball acadèmic s'iniciarà presentant la situació de desigualtat de gènere a partir de la revisió de conceptes teòrics i l'anàlisi de la desigualtat abordant aspectes relacionats amb la pobresa femenina, la distribució de rols, l'ocupació (bretxa salarial i divisió sexual del treball), la presència pública i la desigualtat en la salut. Per posteriorment, descriure com les situacions de crisi afecten diferent a homes i a dones partint de la situació de desigualtat femenina i exposar l'impacte que, fins aquest moment i amb el que es coneix,

està tenint la pandèmia/sindèmia de la COVID-19 en la població femenina. Finalment, es farà una aproximació a les propostes que s'estan fent des de diferents sectors i àmbits sense oblidar la mirada i propostes feministes. Donada la importància del Treball Social caldrà en aquest punt, posar un especial èmfasi en avaluar quin és l'impacte i quina és la resposta des d'aquesta disciplina així com, quines són les oportunitats o aprenentatges que aquesta situació ens pot aportar.

Per tant, el treball que es presenta pretén ser un estudi detallat de la producció escrita que s'ha considerat rellevant, una anàlisi reflexiva sobre els resultats obtinguts i, posteriorment, una valoració i reflexió general que permetran definir propostes futures de reflexió i recerca.

Finalment, assenyalar com, en la línia de considerar molt important la interacció dels aspectes socials per explicar els efectes que el virus té en la població, es creu oportú la utilització del concepte sindèmia en lloc del concepte de pandèmia, ja que aquest últim només posa el focus en l'aspecte mèdic de la malaltia infecciosa.

2. PREGUNTA INICIAL I OBJECTIUS

S'ha descrit com la situació de la pandèmia està impactant en tot el planeta i les seves conseqüències sanitàries, econòmiques i socials són més greus en aquelles persones que parteixen d'una situació de desigualtat. En aquest sentit, la pregunta que es planteja i que, serveix de pretext per a l'inici d'aquest treball d'aprofundiment teòric, té a veure amb un interès personal per explorar l'impacte de la pandèmia del coronavirus en la població femenina i més concretament, en la dona treballadora. Amb aquesta finalitat, s'analitzaran aspectes com les repercussions econòmiques i en l'ocupació, en la salut, en la desigualtat de gènere entre d'altres, a partir de l'anàlisi de la literatura existent fins al moment.

Objectiu general:

Estudiar la situació originada a conseqüència de la pandèmia de la COVID-19 amb una perspectiva de gènere.

Objectius específics:

- Comprendre l'origen de la situació estructural de desigualtat de gènere per poder explicar per què aquesta i altres situacions de crisi afecten de diferent manera a homes i dones.
- Estudiar l'estat actual i específic de les dones al nostre país.

- Conèixer quin és l'impacte de la pandèmia de la COVID-19 en la dona treballadora.
- Analitzar les propostes per a superar la crisi econòmica i social posant el focus en la situació de la dona i que es plantegen des dels diferents àmbits i espais.
- Mostrar el paper del Treball Social i dels seus professionals en el context de crisi originat per la pandèmia.

3. METODOLOGIA

En un inici, la **selecció de la temàtica** objecte d'estudi va anar acompanyada de cert punt de pessimisme respecte a la dificultat de poder trobar material acadèmic per al seu desenvolupament, donat que aquest es basa en la revisió i anàlisi de la literatura científica publicada. Però, contràriament al que s'havia pressuposat pocs mesos enrere, actualment ja s'ha generat bastant material acadèmic interessant per a aquest estudi i la seva producció no es deté, ans al contrari, donada la seva importància i repercussió.

Per tant, es pot destacar que la recerca de textos científics així com, material periodístic i estadístic ha estat relativament fàcil.

En relació amb la **metodologia usada**, es va veure la pertinença de realitzar una primera prospecció de la informació publicada en material de tipus periodístic per a continuació, fer una recerca més acurada tenint en compte criteris de document científic. Conseqüentment, s'ha consultat publicacions amb qualitat científica contrastada per a la fonamentació o elaboració del marc teòric i alhora, també s'ha tingut en compte les aportacions de diverses publicacions de caràcter periodístic i divulgador, així com de diferents bases de dades. En ambdós casos també s'ha procurat la cerca de literatura amb postures divergents. Aquesta diferenciació entre les fonts d'informació aporta una doble mirada sobre la problemàtica objecte d'estudi. Es presentaran les aportacions de la literatura científica en contrast amb les aportacions de les publicacions periodístiques i altres referències, en tant es considera que aquestes últimes mostren la imatge que sobre la sindèmia /pandèmia i el gènere es transmet a la població general.

Per a la **tasca de recerca**, en un primer terme es van utilitzar paraules clau com pandèmia, COVID-19, dona i impacte en català, castellà i anglès. Posteriorment, i a partir de la lectura del material extret i de la realització d'una primera orientació sobre l'objectiu del treball, el nombre de paraules clau per la cerca es van ampliar. Tanmateix, s'ha establert la pertinença de limitar la selecció dels documents científics a aquells publicats en els últims deu anys, a excepció de la literatura relativa a teories feministes donada la importància i atemporalitat d'algunes de les seves aportacions. En relació amb la cerca d'altres tipus de publicacions i

bases de dades, s'ha procurat la consulta de material publicat en l'últim any i que abordi aquesta temàtica des de diferents perspectives.

Per finalitzar, assenyalar com la recerca de material ha sigut constant fins a la finalització d'aquest document, en un intent d'aportar informació rellevant i el més actualitzada possible.

S'han usat **diferents fonts de dades secundàries**:

Per a la construcció del marc teòric:

- Buscadors acadèmics com Google Academic, Dialnet, Scielo i Redalyc.
- Fonts de dades d'àmbit estatal com Instituto Nacional de Estadística; Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS); Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad, etc.

Per a l'apartat d'anàlisi i discussió:

- Fonts de dades d'àmbit internacional com United Nation, European Commission.
- Buscadors com Google per a la cerca de material periodístic.

4. MARC TEÒRIC

Les mesures o conjuntures econòmiques i molt especialment, les situacions de crisi, tenen conseqüències o efectes molt pitjors en les dones que en els homes. La situació diferenciada i normalment desigual i desequilibrada de les dones en relació amb l'accés a recursos econòmics; en el repartiment del treball i del temps; i en l'accés als espais de poder, principalment els econòmics que és on es prenen les decisions relacionades amb el model productiu i el model de l'estat del benestar, expliquen aquests efectes diferenciats. (Gálvez i Rodríguez, 2012).

Des d'aquest punt de vista, es considera la pertinència de desenvolupar aquest marc teòric a partir de la revisió de la literatura i les contribucions de diferents autores i autors que aborden conceptes relatius a la desigualtat de gènere, les crisis econòmiques i l'impacte de la pandèmia de la COVID-19. El marc teòric s'estructura i desenvolupa en cinc grans blocs denominats Desigualtat de gènere, Conseqüències de la desigualtat laboral, Desigualtat de gènere i crisis econòmiques, Impacte de la COVID-19 amb perspectiva de gènere i El paper del Treball Social en les situacions de crisi.

4.1. DESIGUALTAT DE GÈNERE

S'ha apuntat anteriorment com les conseqüències de les situacions de crisi en general, i les conseqüències de la crisi econòmica i social originada arran de la pandèmia de la COVID-19, afecten més greument a les dones que als homes. L'origen d'aquesta situació, segons Gálvez i Rodríguez (2012), s'atribueix a la situació desigual en la qual es troben les dones en relació amb l'accés a recursos econòmics i espais de poder i el repartiment del treball i del temps. Conèixer quina és la base o origen d'aquesta situació de desigualtat i com es manifesta en diferents àmbits afavoreix la comprensió dels motius pels quals les dones són les més afectades davant de situacions adverses com les crisis.

A continuació s'aborda la desigualtat de gènere desenvolupant conceptes que es consideren clau, com el patriarcat, la distribució de rols i estereotips de gènere, la divisió del treball, la desigualtat en el mercat de treball, la distribució desigual dels usos del temps i la desigualtat en salut.

Segons Lomas (2005), aquesta construcció social que determina una manera d'entendre la condició femenina i masculina i que afavoreix la supervivència del sexisme a la societat tindria a la seva base factors personals, familiars educatius i socioculturals.

D'aquesta manera, la dominació masculina i la violència que està associada “no és un efecte inevitable d'una ordre natural de les coses” (Lomas, 2005, p.264) sinó que és el resultat d'una sèrie d'idees i pràctiques que al llarg del temps han construït les relacions entre homes i dones en l'àmbit privat i públic atorgant als homes els privilegis i beneficis materials i simbòlics. És el que s'ha vingut a anomenar “dividends patriarcals”. Aquesta determinada manera d'entendre i construir les relacions se sustenta en una doble falsedat o mentida. Per una banda, es relacionaria amb la presumpció de la naturalesa superior dels homes i per tant, basant-se en la raó i l'ordre natural de les coses, quedaria justificada la denominació masculina, les jerarquies i l'exercici del poder i l'opressió contra les dones. Per altra banda, una mirada heterosexual del món que accepta les relacions heterosexuales, però que sanciona i estigmatitza a la resta. Ens referiríem doncs, a una situació de desigualtat de gènere que és estructural i que es basaria en el patriarcat.

4.1.1. El patriarcat

Segons Melero (2010) i Puleo (2005), els diferents corrents i teories del feminisme radical tenen en comú que fan ús del concepte patriarcat per distingir la dominació a la qual se sotmet a les dones d'altres tipus de dominacions socials. D'acord amb Lerner (1986), historiadora nord-americana especialitzada en història de les dones, el més significatiu és conèixer com, quan i perquè es va produir aquesta subordinació femenina. L'estudi de les evidències històriques permeten afirmar que el “patriarcat és una creació històrica elaborada per homes i dones” (Lerner, 1986, p. 310) en un procés que es va completar en 2.500 anys i que va tenir els seus orígens a l'estat arcaic de l'antic Orient Pròxim, que tenia com a unitat bàsica d'organització la família patriarcal i que expressava i generava les seves normes i valors.

El model de família patriarcal és un model molt flexible i mostra diferències significatives segons el lloc i l'època. El patriarcat oriental contemplava la poligàmia i la reclusió de les dones en harems mentre que el patriarcat de l'antiguitat clàssica, que és el model que ha evolucionat a Europa, es basava en la monogàmia. El que tenen en comú aquests dos models és el doble estàndard que, segons el sexe en néixer, anava en perjudici de la dona.

D'aquesta manera, segons aquesta autora, durant quasi quatre mil anys, les dones haurien estat i actuat a l'ombra del patriarcat, i més concretament, d'una dominació paternalista.

Contràriament a la idea d'universalitat del patriarcat a totes les societats que denota l'afirmació de Gerda Lerner, hi ha actualment un debat sobre el seu caràcter universal donat que es consideraria que algunes societats no haurien tingut aquest domini del masculí sobre el femení. En aquest sentit, és interessant l'aportació de Martín-Cano (2005). L'autor exposa la circumstància que, en nombroses cultures desaparegudes i en algunes societats primitives que han sobreviscut fins fa poc o fins a l'actualitat, és possible observar l'existència d'una concepció social i familiar totalment oposada al patriarcat. Algunes d'aquestes societats matrilineals i matrilocal mantindrien encara alguns dels costums i institucions matriarcals del passat. L'existència d'aquestes tribus matrilineals, en la que la dona té una consideració superior o és l'element primordial de la família i es troba en una posició important de la societat, posaria en evidència que la situació de sotmetiment i subordinació de la dona no s'ha donat igual en totes les èpoques i continents. Això portaria a afirmar que la subordinació de les dones no és innata i tampoc universal, sinó que és contextual i històrica.

Per altra banda, altres investigacions haurien conclòs que en algunes societats el sistema social no correspondria a un patriarcat ni a un matriarcat. En aquest sentit i a forma d'exemple, sembla interessant ressaltar com segons Rodríguez i Serrano (2005), les investigacions realitzades a la dècada dels 70 al jaciment neolític de Çatal Höyük (Anatolia) van permetre afirmar que el seu sistema social no es corresponia amb un patriarcat ni un matriarcat, sinó que corresponia a una societat en la qual les diferents posicions socials i funcions que exercien les persones no venien determinades pel seu sexe /gènere.

Rubin (1975), citat per Osborne i Molina, (2008), afirma que no seria correcte considerar com a patriarcals alguns sistemes estratificats per gènere, encara que aquestes societats siguin opressives per a les dones. El paper com a patriarques o pares no estaria en la base del poder dels homes sinó que aquesta es trobaria en una "masculinitat adulta col·lectiva, encarnada en cultes secrets, cases d'homes, guerra, xarxes d'intercanvi, coneixements rituals i diversos procediments d'iniciació" (Osborne i Molina, 2008, p.63).

En relació amb el terme matriarcat, aparegut i molt debatut a la segona meitat del segle XIX, etimològicament s'hauria construït com a antítesis de patriarcat fent referència a una situació d'hegemonia femenina que seria exercida de forma coercitiva sobre els homes. Contràriament a aquesta idea, diferents autores coincidirien en entendre el sistema matriarcal en el sentit de poder de les mares. Per tant, patriarcat i matriarcat s'han de veure com conceptes que no són significativament simètrics, ja que se situen en dos plànols diferents, poder de les mares versus poder dels homes (Rodríguez i Serrano, 2005).

Entendre l'arrel de la desigualtat entre homes i dones ens ha de portar, sens dubte, a considerar les diferents aportacions que van fer Simone de Beauvoir (1949) i Kate Millett (1995) al feminisme radical. Segons Cid (2009), la publicació l'any 1949 de l'obra "Le deuxième sexe" (El segon sexe) de Simone de Beauvoir marca l'inici de l'interès d'aquesta intel·lectual amb la història del pensament i el moviment feminista. L'interessant d'aquesta obra és que la filosofia acaba interpel·lant a la història per trobar les respostes, mostra el paper que les dones han tingut en el passat i ofereix instruments interessants per aprofundir en el coneixement històric de les dones. D'aquesta manera, algunes autores han considerat aquesta obra com "el far del feminisme", donat que va tractar per primera vegada l'evolució històrica de "ser dona" explicant l'organització social a partir de pressupostos filosòfics i donant per bones algunes premisses que actualment es descriuen com a feministes (Cid, 2009, p. 67). Desemascarar els paranys dels discursos que fins al moment havien propiciat la posició d'inferioritat de les dones posant en relleu la responsabilitat de les autoritats eclesiàstiques catòliques hegemòniques, les falsedats científiques, la importància de la psicologia, de les aportacions del materialisme històric i l'anàlisi dels mites a la literatura va atraure les feministes, però també va provocar el rebuig dels sectors més tradicionals.

Quan Simone de Beauvoir s'introdueix en la història ho fa per demostrar de quina manera el poder masculí havia assegurat el manteniment d'un ordre social inalterable que no posava en qüestió la seva situació de privilegi vers les dones. Posa en evidència que la submissió femenina és un fet històric que, almenys al món occidental, s'inicia a la prehistòria i arribava fins al present amb el patriarcat com a model imperant i que es definiria com la desigual relació de poder entre homes i dones. Tanmateix, l'aportació d'aquesta evidència seria el punt de partida de les historiadores per analitzar l'amplitud d'aquesta submissió utilitzant conceptes com subordinació i sotmetiment, entre d'altres. Simone de Beauvoir assenyala que l'inici de la societat patriarcal coincideix amb l'inici de l'ús del bronze per fabricar eines agrícoles i armes que només utilitzaran els homes. Aquesta identificació de la guerra com una activitat molt valuosa i de la que la dona queda exclosa legitima l'ordre patriarcal. D'igual manera, considera que la maternitat és un mecanisme que ha servit per definir i legitimar el paper subordinat de la dona al llarg de la història, situant la maternitat com el destí i la vocació natural de les dones sense deixar altra alternativa possible. Històricament, el paper de la maternitat hauria justificat la seva permanència en l'espai domèstic i alhora la seva absència a l'espai públic i de poder. Es mostrava disconforme també amb les característiques que se suposaven femenines com la debilitat, timidesa i abnegació i que anaven lligades a la maternitat. Per a de Beauvoir, les conductes són apreses i són resultat de l'educació rebuda. D'aquesta manera, ser dona és un fet cultural, igual que ho és ser home. Cèlebre és l'afirmació: "no es neix dona, s'arriba a ser-ho" i que significaria que ser dona no té a veure amb la biologia, sinó amb una construcció

cultural i social sobre el sexe i que afecta per igual al femení que al masculí (Cid, 2009, p.71) Si bé aquesta visió limitada del sexe i gènere s'ha vist revisada posteriorment per aquelles i aquells que superen l'oposició entre el masculí i el femení i defensen l'existència d'altres gèneres, així com els que defensen que, tot i la influència dels usos i la cultura, les dones poden optar pel gènere que volen entre més de dos.

Aquesta construcció del que és femení seria una altra de les seves aportacions segons Cid (2009). Els homes haurien definit a les dones des de la seva òptica posicionant-se com a model universal i de mesura de tot el que els envolta. S'estableix una relació d'alteritat que és asimètrica que reforça la posició superior dels mascles i situa les dones ("els altres") en una posició de desigualtat i de submissió. El "altre" no mereix mai la consideració d'igualtat. Aquest sotmetiment convertiria a la dona en un ésser feble, un "segon sexe" enfront els homes. Pel contrari, els homes mereixerien ser definits com a transcendentals, gràcies al seu paper actiu en la societat.

Posteriorment, a Política Sexual (1995), considerada la primera tesi doctoral sobre gènere del món, Kate Millett proposava una teoria del patriarcat a partir de la idea que "el sexe és una categoria social impregnada de política" (Millett, 1995 citat per Osborne i Molina, 2008, p. 151). D'aquesta manera, l'autora considerava essencial crear una teoria política dedicada a l'estudi de les relacions de poder "en funció del contacte i de la interacció personal que sorgeixen entre els membres de determinats grups ...: les races, les castes, les classes i els sexes" (Millett, 1995, citat per Osborne i Molina, 2008, p. 151). El patriarcat, segons l'autora, seria una estructura de poder arcaica i universal que situaria a les dones en situació d'inferioritat i submissió, és a dir, que la meitat de la població (la qual està representada per les dones) estaria controlada per l'altra meitat. Conseqüentment, es pot considerar que el patriarcat té la seva essència en dos principis: el domini del mascle sobre la femella i al mateix temps, el domini dels mascles de més edat sobre els més joves (Osborne i Molina, 2008). Tanmateix, la seva diversitat seria enorme, ja que aquest sistema social i polític de dominació o forma de submissió, segons Millet, "s'adapta a diferents sistemes econòmic-polítics" (citada a Puleo, 2005, p.25) com el feudalisme, socialisme, democràcia, etc. i és universal. També segons Millet, el patriarcat, encara que sovint s'exerceix a través de la força per exemple, en forma de violacions, prohibicions i reclusió sobretot es pot exercir gràcies al paper de la socialització de gènere. Aquesta socialització de gènere que aconsegueix que les dones assumeixin i acceptin el paper que els ha estat assignat seria el responsable d'aconseguir la complicitat i el consentiment d'aquestes i per tant, del manteniment del sistema (Puleo, 2005). El sistema patriarcal estaria format, segon Millet, per múltiples peces interconnectades entre elles i que es reforçarien contínuament. Per tant, en la seva anàlisi es fixaria en les relacions de dominació en les relacions personals i en l'àmbit familiar, però també en l'àmbit macrosocial.

L'anàlisi d'aquest últim àmbit permetria observar com les dones comparteixen amb altres grups oprimits la circumstància d'estar absents en esferes com, per exemple, el món de les finances, les universitats i les tecnologies (citada a Romero, 2019).

Des d'una altra perspectiva, Rubin exposaria la relació existent entre el sistema patriarcal i l'opressió de l'homosexualitat. El gènere organitzaria la divisió del treball, "l'exacerbació de les diferències entre homes i dones" (citada a Osborne i Molina, 2008, p. 153). i la imposició de l'heterosexualitat amb la finalitat d'orientar el sexe al matrimoni, i conseqüentment, la supressió del component homosexual de la sexualitat humana. D'aquesta manera, segons Lévi-Strauss, es pot considerar que l'opressió de les persones homosexuals tindria la base en el sistema patriarcal, el sistema que també oprimeix a les dones (citada a Osborne i Molina, 2008). També en relació a la discriminació de l'homosexualitat, Gayle Rubin apuntaria la necessitat d'un anàlisi diferencial de gènere i sexualitat per poder mostrar amb major fidelitat la situació social diferenciada, sent conscient que aquesta proposta estaria en contradicció amb alguns dels pensaments feministes actuals que veuen la sexualitat com una derivació del gènere. Segons l'autora, per exemple, les dones lesbianes són discriminades per raó de ser dones a partir de l'estratificació de gènere i també, com a homosexuals a conseqüència de l'estratificació sexual. Des d'aquest punt de vista, les dones lesbianes tindrien en comú amb homes homosexuals, sadomasoquistes, transvestits i prostitutes molts trets sociològics i càstigs socials (citada a Osborne i Molina, 2008).

Tornant al terme dominació paternalista a què s'ha fet menció anteriorment, segons Lerner (1986), serviria per descriure la relació que s'estableix entre un grup dominant considerat superior i un grup subordinat i considerat inferior, en el que hi són presents obligacions i deures mutus i recíprocs. Aquest paternalisme es basaria en un contracte no escrit d'intercanvi en el qual l'home oferiria suport econòmic i protecció a canvi de la subordinació de la dona en qualsevol aspecte, incloent-hi els serveis sexuals i el treball domèstic sense remuneració. El procés de creació d'aquesta subordinació hauria estat possible per la participació de les dones durant mil·lennis, gràcies al modelat psicològic exercit perquè aquestes interioritzessin la seva situació d'inferioritat. Una de les principals formes per mantenir la seva situació de subordinació i minar la seva autoestima ha sigut la ignorància sobre la història de lluites i fites de les dones. La versió masculina de la història, que s'ha legitimat com veritat universal, ha repercutit negativament en l'auto concepció de la dona. És una versió distorsionada de la història que les situa al marge de la civilització i en una posició de víctimes quan en realitat, "el pas de les dones per la història ha estat marcat per la seva lluita en contra d'aquesta distorsió mutiladora" (Lerner, 1986, p. 323). Per aquest motiu, l'autora considera que el

coneixement de la història de les dones és una qüestió indispensable per a l'emancipació femenina.

En aquest sentit, és interessant subratllar, com des de la ideologia feminista, s'usa el terme *Herstory* en contraposició a *History*. És un joc de paraules entre història i *his story* (el relat d'ell). D'aquesta manera, *Her story* significaria el relat d'ella. El terme posa èmfasis en el paper de la dona i tracta de reconstruir la seva història, reparant així l'oblit a la qual ha estat sotmesa en moltes parts de la història documentada.

4.1.2. Distribució de rols i estereotips de gènere

La socialització és un procés fonamental en el qual els individus incorporen les normes, imatges i valors que són propis del grup al qual pertanyen. Dins d'aquest conjunt de normes i valors hi ha les expectatives, rols i normes de gènere. És a dir, d'aquesta manera, els individus aprenen què s'espera d'ells segons el seu sexe. I encara que aquest aprenentatge social es perllonga durant tota la vida, els seus efectes són especialment importants durant els primers anys de vida, moment en el qual es parla de socialització primària. En la socialització primària el paper de la família, l'escola i els mitjans de comunicació són fonamentals (Espinari, 2009). Dit d'una altra manera, ens referíem als rols de gènere com el conjunt de papers i expectatives que es relacionen amb el fet de ser dona o home i que defineixen com ser, sentir i actuar. Aquests rols de gènere també serien responsables d'algunes diferències entre homes i dones i el seu paper dins de la societat (Melero, 2010).

D'acord amb Melero (2010), l'atribució de papers i **rols socials** en funció del sexe i, sobre la base d'una subordinació de la dona envers l'home, permet apreciar com les diferents funcions atribuïdes a un i altres no tenen la mateixa valoració social. Tradicionalment, l'home se li ha donat un paper actiu exercint determinades funcions en l'esfera social, participant en la política i l'economia remunerada, funcions que determinen el correcte funcionament de la societat. En canvi, a la dona se li han assignat tasques que se subscriuen a l'esfera privada o àmbit domèstic i no són remunerades econòmicament ni valorades socialment, com la reproducció i criança dels fills. Encara que no sempre les esferes pública i privada han tingut la mateixa connotació, allò públic i allò privat "articula les societats jerarquitzant els espais: l'espai que s'adjudica a l'home i el que s'adjudica a la dona" (Amorós, 1994, p. 1). Tot i les diferències que s'hagin produït al llarg de la història, les activitats amb més prestigi són realitzades pels homes. Activitats que formen part de l'espai públic i que per definició, estan exposades a la mirada pública, a la valoració, competència i reconeixement dels altres. Per contra, les activitats femenines limitades a l'àmbit privat no es veuen, difícilment poden ser valorades

segons nivell de competència i són les menys valorades per la societat (Amorós, 1994). D'acord amb Wainberg i Sáenz (2013), es crea una situació de polaritat entre allò que és públic i privat, de la mateixa manera que també es contraposen les qualitats que s'atribueixen al gènere masculí i espai públic (raó, intel·ligència, paraula, poder, producció i eficàcia) a les atribuïdes al femení i a l'àmbit privat o món privat (sentiments, intuïció, emoció, afecte, consum i donació). Per tant, la subjecció de la dona a la família i a l'espai privat, que és el dels sentiments, es produeix per la presència de l'home a la producció vinculada a l'àmbit públic, ja sigui a través del treball, el poder o el llenguatge.

A *Política sexual* (1995), Kate Millett va fer un gir a la concepció de l'espai públic i privat en afirmar que allò personal és polític. L'autora ressaltava com "els actes des dels quals s'exerceix el domini i el poder s'executen en els actes quotidians en aparença privats i personals" (citada a Wainberg i Sáenz, 2013, p. 177). La cèlebre frase "Allò personal és polític" es va convertir en el lema del feminisme radical dels anys setanta del segle passat als EUA (segona onada per algunes, tercera per altres).

A part de l'anàlisi de la desigualtat de gènere a través dels rols, també s'ha de considerar el paper dels estereotips com un altre concepte clau per entendre aquesta separació social. (Melero, 2010). Segons Castillo-Mayén i Montes-Berges (2014), els **estereotips de gènere** són les creences en relació amb característiques o trets diferencials que s'associen a homes i dones i que ajuden a mantenir la discriminació de gènere.

L'estereotip és així, un element cultural que s'adquireix i que té a veure amb la imatge del que ha de ser algú o alguna cosa. La cultura patriarcal, que ha prevalgut al llarg de la història, ha facilitat que la major part d'aquests estereotips hagin sigut creats pels homes, i les dones, com a receptores els haurien assumit i defensat, ja que els han incorporat a través de patrons educacionals transmesos principalment per la família, l'escola i els mitjans de comunicació. D'aquesta manera, els estereotips diferenciats són assumits com quelcom natural i innat, que forma part de la realitat i que determina el desenvolupament de les persones i condiona les seves oportunitats (Melero, 2010).

Entenem que la socialització primària es produeix en gran manera a través de mecanismes d'imitació dels comportaments de les persones que observen i d'identificació amb les persones que les realitzen, per tant la influència dels adults amb els quals es relacionen és transcendental (Espinari, 2009). En aquest sentit, Melero (2010), destaca que en l'àmbit familiar les tasques domèstiques s'assignen encara en funció del sexe i, tot i que la dona s'ha incorporat a l'àmbit productiu a través del mercat de treball, això no ha anat acompanyat de

la participació de l'home en l'àmbit privat. Aquesta circumstància comporta el manteniment d'una situació de desigualtat amb conseqüències negatives per salut física i mental de la dona. L'escola, segons Melero (2010) i Espinar (2009), també seria responsable de la transmissió dels estereotips. Melero (2010), destaca la influència exercida a través de la imatge estereotipada que mostren els llibres de text. D'acord amb Espinar (2009), l'efecte socialitzador de la institució educativa, sobretot pel que fa a la configuració de la identitat de gènere, és motiu de estudi i molt especialment entorn el que s'ha vingut a anomenar currículum ocult. El currículum ocult serien aquelles pautes, sobretot de caràcter ideològic, que es transmeten de manera que els ensenyants no són conscients dels seus efectes i els alumnes, de la seva transmissió. Aquestes pautes es podrien despendre d'aspectes diversos com són la distribució de l'espai, la forma com s'interactua amb els alumnes, l'organització del centre, etc. En relació amb els mitjans de comunicació, s'ha estudiat especialment la importància del contingut televisiu (Melero, 2010; Espinar, 2009). Aquest mitjà seria un gran difusor d'estereotips, donat que anuncis i programes presenten "a la dona com mestressa de casa i com objecte sexual" (Melero, 2010, p. 79). Segons Espinar (2009), són nombrosos els estudis que analitzen tant la presència i espais que ocupen les dones com els continguts, i tots coincideixen en advertir de la baixa representació femenina i el predomini d'una imatge estereotipada. També es destaca la importància dels mites en la transmissió de models androcèntrics i patriarcals sobre les característiques i el que es pot fer segons es pertany al sexe femení o masculí amb una intencionalitat, el manteniment del control (Guil, 1999 citat a Melero, 2010).

Per a Pierre Bourdieu (1998), aquesta dominació és assumida a partir del que ell anomena violència simbòlica, concepte que a partir de l'anàlisi de la relació entre gèneres desenvolupa a l'obra *La dominación masculina*. L'autor defineix així a la forma de violència que aconsegueix la submissió sense que hi hagi una percepció de la situació i que es produeix basant-se en unes expectatives col·lectives i a creences inculcades. La relació de submissió – dominació és una relació que es creu natural perquè l'oprimit assumeix el discurs que l'oprimeix com a propi i es transforma en una relació afectiva. És a dir, es produeix quan el dominat no té una altra visió sobre la relació que els esquemes que comparteix amb el dominador i que alhora, es fonamenten en l'assimilació de la dominació (Bourdieu, citat a Fernández, 2005).

Si bé, com assenyalen Facio i Fries (2005), les ideologies patriarcals no només situen a les dones en un pla d'inferioritat, sinó que tot i la situació de privilegi que tenen els homes, també els restringeix i limita. Amb l'assignació a les dones d'uns rols i comportaments "propis pel seu sexe", els homes es veuen obligats a renunciar a aquests rols i marcar al màxim les diferències amb elles fet, que podria aguditzar encara més la bretxa entre dones i homes i la competència

entre els homes. La ideologia patriarcal no només construiria i explicaria la diferència entre homes i dones sinó que també tindria un efecte mantenidor i intensificador d'altres formes de dominació, la fòbia als altres i a les altres (persones estrangeres, amb altres pràctiques religioses, etc.) que “es reproduïx pel foment de la desidentificació entre persones diferents” (Facio i Fries, 2005, p. 261).

És important apuntar també, com el patriarcat s'interrelaciona amb altres formes d'opressió. Des de la perspectiva interseccional es reconeix que la discriminació de gènere està constituïda pels desavantatges ocasionades pel patriarcat i per altres sistemes de subordinació que originen diferències entre les dones i posen a algunes en situació de marginació i exclusió social.

La primera referència al terme interseccionalitat apareix l'any 1989, a l'anàlisi que Kimberle Crenshaw va fer del cas de cinc dones negres que al·legaven que el seu acomiadament perpetuava la discriminació per raça i gènere. L'ús del terme interseccionalitat va servir per mostrar com la interacció de la raça i el gènere generen diferents desavantatges que defineixen a les dones negres dels Estats Units. Per a Crenshaw, les diferents formes en què les dones experimenten la discriminació de gènere estarien relacionades amb “la classe, la casta, el color, l'ètnia, la religió, l'origen nacional i l'orientació sexual” (citada a Caterina, 2017, p. 193). Uns anys abans, diverses feministes afroamericanes ja havien posat en relleu que el concepte gènere es fonamentava en l'experiència de les dones blanques i no tenia en compte la raça, la classe i l'orientació sexual. També haurien usat el concepte “sistemes d'opressió entrelaçats” per fer referència a la connexió entre patriarcat, heterosexualitat, capitalisme, nacionalisme i racisme. (Rio Combahhe Colectivo, 1977 citat a Caterina, 2017, p. 192).

Segons Waisblat i Sáenz (2013), el capitalisme en interrelació amb el patriarcat, seria també responsable de la construcció sociohistòrica dels rols masculí i femení. El capitalisme com a sistema hegemònic de producció econòmica es nodreix de les categories creades pel patriarcat, convertint-se també en un sistema de producció de subjectivitats i de relacions socials. D'aquesta manera, el capitalisme transforma els mètodes de producció dels béns i serveis, les relacions laborals i la distribució i, des d'aquest punt de vista, també l'establiment de les relacions de poder, l'obediència i acceptació de les normes socials, la satisfacció de la necessitat d'estimar i ser estimat, la construcció de les categories d'edat i les relacions entre generacions (Izquierdo, 2000 citat per Waisblat i Sáenz, 2013). És una lògica que creua les desigualtats per qüestió de gènere i que al mateix temps incorporaria altres tipus de desigualtats. Aquests discursos i pràctiques socials, que dicten la manera de ser femenina i masculina, serien generadores de sofriment i malestar i alhora, ajudarien al manteniment i la

reproducció de les condicions del sistema. Així, tant homes com dones assumirien uns rols diferenciats i determinants «en un guió que “fa precària la subjectivitat i empobreix la vida de les persones”» (Waisblat i Sáenz, 2013, p.176). Hi ha la tendència a parlar únicament de la construcció del femení obviant la circumstància, que el rol masculí és també una construcció històricosocial de gènere, i això genera una situació d'invisibilitat del masculí, encara que aquest té un paper molt important en el sosteniment de “les condicions hegemòniques del sistema capitalista” (Waisblat i Sáenz, 2013, p. 176). D'allò que és invisible no es parla i “ocupa el lloc del impensat”, és la “problemàtica Silenciada del Home” (Waisblat i Sáenz, 2013, p. 176). La lògica del patriarcat construeix la diferència dels gèneres a partir de l'atribució del model humà, o mesura de totes les coses d'allò que és positiu, al sexe masculí, i construeix l'altre en termes de negativitat; i també, a partir del binarisme i la valoració del femení en relació amb el masculí i la construcció de la noció d'inferioritat quan no es compleixen les característiques del masculí hegemònic.

En la mateixa línia que Facio i Fries (2005), segons Waisblat i Sáenz (2013), l'atribució del model humà a l'home (home=Home) posa a aquest en una situació que impedeix que pugui qüestionar o reflexionar sobre la seva situació. A més, l'obliga a mostrar els atributs de l'imaginari social en els que es basa la seva identitat si no vol perdre els privilegis que aquesta li atorga. Tot el que queda fora de la masculinitat hegemònica es considera femení per tant, en el seu intent de demostrar que és home no ha de mostrar cap dels atributs que es relacionen amb l'altre, el femení. Des d'aquest punt de vista, comprendre aquesta particular relació entre el capitalisme i patriarcat i trencar amb aquesta concepció que afecta tant a homes com a dones és primordial per a la transformació de les relacions de poder i desigualtat imperants a la nostra societat (Waisblat i Sáenz, 2013).

Tanmateix, algunes propostes crítiques feministes com les del Black Feminism i feminisme de color dels EUA i pensadores d'origen indígena d'Amèrica Llatina i el Carib, parteixen de la premissa que la modernitat occidental va ser possible a partir del colonialisme, l'expansió del capitalisme i la instal·lació del racisme (Dussel, 1999 i Espinosa, 2008 citats a Curiel, 2015). Posteriorment, Patricia Hill Collins (2008) va usar el concepte de matriu de dominació en fer referència a l'organització total de poder en una societat. Proposa que cal fer una anàlisi de com la interacció entre el racisme, el colonialisme, l'homofòbia i el classisme generen un sistema jeràrquic amb diferents nivells d'opressió (citada a Curiel, 2015). La visió crítica del feminisme qüestiona la universalització de la categoria dones des de les experiències blanques, burgeses i europees, i la postura decolonial aprofundeix sobre aquests aspectes considerant que les diferents formes d'opressió són producte de la modernitat occidental i les jerarquies socials, culturals i econòmiques originades a partir del colonialisme. La raça va ser

un determinant clau en la imposició d'una classificació racial/ètnica de la població i eix vertebrador del patró de poder (Quijano, 2000 citat a Curiel, 2015). I d'aquesta manera, "la idea de raça és la construcció mental més duradora i estable produïda pel colonialisme" (Curiel, 2015, p. 18). Segons Lugones (2008), la raça no seria l'únic determinant d'aquesta relació de poder, caldria afegir altres determinants com el gènere i en conseqüència, també l'heterosexualitat. La categoria dona es construiria segons les experiències de dones blanques per exemple, en relació amb la maternitat, els rols de gènere, els rols d'esposes i des d'aquesta perspectiva, les femelles dels pobles colonitzats i esclavitzats no ho serien. Elles Aquestes últimes es considerarien femelles amb sexualitat animal i capacitats reproductives. Des d'aquest punt de vista, "gènere és una categoria moderna i colonial" (citada a Curiel, 2015, p. 18).

4.1.3. Gènere i divisió del treball

Aquesta desigualtat atribuïda al concepte de gènere queda reflectida en les diferents concepcions polítiques, econòmiques i culturals que han determinat al llarg de la història els rols i tasques assignats a les dones. La Revolució Industrial va originar una diferenciació de rols entre homes i dones que podria explicar la divisió del treball i que es basava en el fet que l'home feia el treball físic a la indústria i aportava un salari remunerat mentre que la dona es quedava a la cura de la llar i els fills. Aquesta circumstància suposa un reconeixement desigual de les tasques que realitzen (Cheyne, 2020). Si bé aquesta circumstància només es donava en les classes altes i burgeses, ja que segons Balcells (2014), les dones de les classes obreres treballaven, encara que ho feien amb un sou inferior al dels homes.

Encara que, la divisió del treball per gènere és específica de cada cultura i època i al mateix temps, és flexible perquè es pot adaptar a les condicions canviants de la llar, dels efectes de l'educació, els recursos naturals, efectes de projectes locals, etc. (Bander, 1993 citat a Cheyne, 2020).

De l'esfera pública surten les decisions que estimulen la vida social, política i econòmica, àmbits associats a habilitats masculines, com la raó (rol productiu). En canvi, l'esfera privada representada per la llar, es relaciona amb la necessitat de sensibilitat i cura, aspectes lligats al femení (rol reproductiu). Això origina la distribució de rols i tasques o divisió del treball segons el gènere, fet que comporta la "dominació sobre la capacitat de treball de les dones" (Barbieri, 1996 citat per Meza 2018, p. 15). L'àmbit públic adquireix un valor econòmic, social i de prestigi, mentre que a l'àmbit privat se li atorga un valor merament simbòlic (Astelarra, 2005 citat per Melero, 2010). D'aquesta manera, les tasques relatives al treball domèstic, la cura de la família i les persones grans o malaltes, que realitza majoritàriament la dona i que

contribueixen al desenvolupament dels altres, es consideren com quelcom que forma part de la seva naturalesa. Com a conseqüència, no se li atribueixen cap mena de valor (Melero, 2010). Aquesta invisibilitat del treball domèstic de la cura també amaga la seva importància, en tant garanteix el sosteniment de la vida de la família i els seus integrants (Cheyne, 2020). Segons Federici (2020), la glorificació de la família legitimaria la gratuïtat d'aquest treball, una lògica basada en l'amor, la cura i el servilisme que hauria mantingut a les dones subjectes a aquestes tasques.

Una de les principals reivindicacions dels diferents moviments feministes té a veure amb el treball de cura des de la perspectiva que, mentre no desaparegui la divisió sexual a l'interior de la llar no es podrà aconseguir la igualtat efectiva entre homes i dones. Des de l'economia feminista s'ha aportat el concepte "economia de la cura" per assenyalar que la lluita és "contra el patriarcat capitalista en la seva versió neoliberal" i fer visible "les dimensions de gènere de la dinàmica econòmica i com la divisió sexual del treball té un impacte en la desigualtat i en la violència de gènere" (Cheyne, 2020, s.p). Molts estudis assenyalen com el treball reproductiu que fan de manera gratuïta les dones subvenciona l'acumulació de capital de les empreses capitalistes. També, aquesta divisió del treball fa que el treball comunitari, relacionat amb les tasques de voluntariat s'associï a la dona, i des de la concepció que es fan per amor a la família i a la comunitat, se'ls hi atorgui caràcter de gratuïtat (Cheyne, 2020).

Per altra banda, la incorporació de la dona a l'àmbit públic i al mercat laboral ha estat marcada per un àmplia gamma de discriminacions amb treballs poc remunerats i d'escassa o nul·la qualificació, sense garanties laborals i socials, etc., situació que el feminisme ha denominat com feminització de la pobresa. Amb el temps, s'ha produït cert reconeixement sobre l'esforç i dedicació que requereix el treball domèstic, si bé continua sense tenir un reconeixement o valor econòmic (Melero, 2010).

4.1.4. Desigualtat de gènere en el mercat de treball

Per a la població femenina, el treball seria quelcom més que un intercanvi, seria també una forma d'apoderament. El treball permetria tenir un major control sobre la seva vida i sobre la seva subordinació a la societat, com participar i exercir el seu control en les esferes pública i privada (Meza, 2018). Tanmateix, segons la mateixa autora, els estudis i investigacions desenvolupats des de diferents àmbits han permès identificar les bretxes existents en relació amb l'ocupació, el salari, la participació, condicions laborals, etc. aspectes que permeten conèixer quina és la situació a la qual s'ha d'afrontar la dona treballadora.

L'anàlisi de la situació dels països desenvolupats a inicis del S. XXI mostra que països com Espanya, Gran Bretanya, Alemanya, França, Itàlia, Canadà i els Estats Units comparteixen la persistència d'una discriminació generalitzada contra les dones en el mercat laboral explicitada a escala horitzontal i vertical segons els indicadors relatius a les taxes d'activitat, d'ocupació, desocupació i els nivells salarials comparatius. Així també ho refereixen els índexs qualitius que es refereixen a aspectes com el reconeixement del treball i les oportunitats de promoció professional (Barberà, Sarrió i Ramos, 2000 citat per Barberá, et al., 2002).

Segons Torns i Recio (2012), una de les principals aportacions del feminisme a les ciències socials va ser posar de manifest les desigualtats de gènere en el mercat de treball, coneixement que possibilita que es pugui explicar millor com, tot i l'augment, encara elles tenen una menor presència que els homes i aquesta presència està marcada per diferents formes de discriminació que tenen un caràcter estructural i que "no tan sols no desapareixen, sinó que es transformen" (p.179). Amb l'augment de la presència femenina al mercat laboral continuen i s'aguditzen els trets diferencials estructurals existents i provoquen l'aparició d'altres. Pitjors condicions laborals, salaris baixos i contractes temporals i a temps parcial es relacionen amb l'ocupació femenina. Tanmateix, la reducció del temps de treball de les dones que han sigut mares comporta una reducció del salari, una nul·la o poca possibilitat de desenvolupar una carrera professional i una perspectiva de baixes pensions i futur incert. Al mateix temps no s'afavoreix la conciliació amb el treball domèstic i de cures, tasca que s'assumeix com si fos innata al gènere femení.

Altrament, la incorporació o major presència de la dona en el mercat laboral està marcat per la necessitat de conciliació entre la vida professional i les responsabilitats familiars. Així, moltes dones acaben tenint una doble o triple jornada de treball, situació que dificulta que tinguin temps per exercir la ciutadania ni participar políticament en igualtat de condicions (Cheyne, 2020).

Als anys noranta del segle passat, alguns estudis sobre el paper de la família van posar en relleu la importància de la família en la formació dels règims dels estats del benestar (Moreno, 2002, citat per Ruggeri, 2015) alhora que, altres estudis sobre la interacció entre gènere i estat social mostraven com diferents sistemes d'Estat del Benestar desenvolupaven mesures per augmentar la presència femenina en el mercat laboral a través de la conciliació (Leira, 1992, citat per Ruggeri, 2015). No seria el cas d'Espanya, Itàlia, Grècia i Portugal, països que s'englobarien dins del que s'ha vingut a anomenar Model Mediterrani o quart model de sistema d'Estat del Benestar. Aquest model es diferenciaria d'altres models occidentals pel seu marcat familiarisme o paper central de la família i de la dona com a principal proveïdor del benestar quan les polítiques familiars són insuficients o poc desenvolupades.

En posteriors apartats s'abordarà com, la crisi econòmica iniciada al 2008 i la crisi actual de la pandèmia del coronavirus, han posat en evidència el nostre sistema de benestar, sobretot pel que fa a la igualtat entre homes i dones.

Tanmateix, la demanda de cura o el dèficit de cura en els països desenvolupats econòmicament s'ha resolt amb la "importació del treball d'amor i de cura" (Eherenreich i Hochschild, 2002 citat per Ruggeri, 2015, p. 56) des de països més pobres, fet que ha facilitat la participació en el món laboral de les dones europees i al mateix temps, que el treball domèstic i de cura passi a ser considerat com un bé per a les treballadores immigrants (Ruggeri, 2015). És el que també s'ha vingut a anomenar com a externalització de les cures.

Un altre dels eixos diferenciadors de l'ocupació femenina seria l'edat. En aquest cas, homes i dones joves estarien afectats per igual per la manca d'ocupació, fet que trencaria amb el mite que relacionava millor nivell d'estudis amb millor ocupació. La realitat mostraria com aquesta no seria una condició suficient (Torns i Recio, 2012).

És bastant habitual que en les unitats familiars en les quals treballen els dos membres de la parella, quan sorgeix algun fet imprevist sigui la dona la que deixi el seu lloc de treball donat que aquest, de manera implícita o explícita, es considera subsidiari. A la vegada, aquest caràcter de complementaritat que se li atribueix, i que té a veure amb la menor dedicació temporal i retribució econòmica, fa que "indicadors com salari, temps, valoració i estabilitat es realimentin entre ells" (Barberá, et al., 2002, p. 41).

D'acord amb Torns i Recio (2012), les dones ocupades es troben amb tota mena de dificultats laborals, no només en constatar que un bon nivell d'estudis no és suficient o garantia per trobar feina, sinó també en el moment de l'aparició de càrregues familiars. Contràriament al que passa amb els homes, les dones que sobretot viuen en parella, tenen pitjor taxes d'ocupació quan tenen fills, i aquestes són pitjors com menor és el seu nivell d'estudis.

La discriminació salarial o bretxa salarial és fins al moment, la discriminació indirecta més estudiada i documentada i en el pol oposat, estaria la discriminació en forma d'assetjament sexual al lloc de feina. Tanmateix, el treball a temps parcial pensat com una solució per a la conciliació de la vida laboral i familiar s'ha convertit en una desregularització del horari de la jornada laboral diària que fa difícil o impedeix el objectiu pel que va ser creada segons l'experiència de les dones que treballen com a dependents a centres comercials, cuidadores, netejadores o serveis similars. Un altre aspecte que explicaria la baixa qualitat de l'ocupació femenina és la temporalitat relacionada amb els sectors laborals més feminitzats. Amb tot el

dit anteriorment, es constata com es produeix una transformació i perpetuació de les desigualtats gènere en el mercat laboral a mesura que aquest es desregula i es fa més precari. Tanmateix, aquestes desigualtats es presenten entre els col·lectius de dones en pitjor situació com també entre aquelles que, encara que tenen una millor situació de partida, no aconsegueixen igualtat de condicions amb els seus companys homes (Torns i Recio, 2012).

Tanmateix, la llei 5/2008 del dret de les dones a eradicar la violència masclista contempla diferents formes de violència i àmbits en la que aquesta es pot manifestar. En l'àmbit laboral, distingeix entre l'assetjament per raó de sexe, l'assetjament sexual i la discriminació per embaràs o maternitat. La primera tipologia fa referència als comportaments no desitjats que estan relacionats amb l'accés al treball remunerat; la segona, es refereix a qualsevol mena de comportament de caràcter sexual que atempta contra la dignitat de la dona; i l'última, contempla el tracte existent o potencial que comporti discriminació directa i una vulneració dels seus drets fonamentals en salut, integritat física, moral i treball.

Considerant que discriminació salarial, sostre de vidre, terra enganxifós i discriminació ocupacional per nacionalitat permeten explicar la situació de desigualtat de gènere en el mercat laboral. Per aquest motiu, encara que se n'ha fet una breu menció anteriorment, seran objecte de desenvolupament a continuació.

4.1.4.1. Discriminació salarial

La Guia introductòria sobre igualtat salarial redactada per Oelz et al. (2013) i publicada per l'Organització Internacional del Treball, exposa diferents consideracions interessants per comprendre la situació. L'Organització Mundial del Treball (OIT) reconeix des de l'any 1919 el dret a la igualtat de remuneració per a dones i homes per un treball d'igual valor. La igualtat salarial entre homes i dones es refereix a la percepció d'igual remuneració per la realització d'un mateix treball o similar i també, quan els treballs són diferents, però basant-se en criteris objectius, aquests es consideren d'igual valor. Aquest principi queda recollit a la Constitució de l'OIT com un element fonamental de la justícia social. La Declaració de Filadèlfia (1994), inclosa a la Constitució de l'OIT, estableix que "tots els éssers humans, sense distinció de raça, creença o sexe tenen dret a perseguir el seu benestar material i el seu desenvolupament espiritual en condicions de llibertat i dignitat, de seguretat econòmica i en igualtat d'oportunitats" (Oelz et al., 2013, s.p).

Per altra banda, la Declaració de l'OIT del 1998 estableix que els estats que en formen part tenen l'obligació de respectar, promoure i complir els principis relatius als principis fonamentals, entre els quals hi ha l'eliminació de la discriminació laboral.

El primer instrument internacional relatiu a la no discriminació laboral va ser el *Conveni sobre igualtat de remuneració* aprovat arran de la participació de les dones en la producció durant la II Guerra Mundial, com a primer pas per a aconseguir una major igualtat social, entenent que la diferència de salaris és una de les discriminacions més evidents i mesurables. Tot i els anys que han transcorregut, aquest conveni continuaria sent oportú. Pagar menys a les dones per un treball igual o d'igual valor és una forma molt habitual de discriminació i un problema persistent i universal.

Les desigualtats salarials entre homes i dones sovint són avaluats amb un indicador, la bretxa de remuneració. Aquest indicador mesura la diferència entre els ingressos mitjans d'homes i dones com percentatge dels ingressos dels homes. D'aquesta manera, si per exemple els ingressos mitjans mensuals de les dones corresponen al 70% dels ingressos mensuals dels homes, la bretxa de remuneració seria de 30 punts percentuals. S'estima que la bretxa de remuneració correspon al 22,9%, que equival a què les dones guanyarien un 77,1% del que guanyen els homes, encara que hi ha diferències "segons els sectors, ocupacions, el grup de treballadors, el país i el temps" (Oelz, et al., 2013, p. 15). Aquesta bretxa normalment és inferior en el sector públic que en el privat i és més gran en els treballadors més grans. Les diferències salarials també són importants entre aquells que tenen responsabilitats familiars i els que no en tenen.

Segons l'Informe *Una nueva era de justicia social* (2011), es donaria la circumstància que com més gran és la presència de dones en una categoria concreta, menors són els sous dels treballadors d'aquesta categoria. Les ocupacions amb salaris més baixos estan ocupats majoritàriament per dones i relacionats amb ocupacions més vulnerables. Encara que s'ha avançat per aconseguir la igualtat salarial, es calcula que caldrien setanta-cinc anys per fer desaparèixer aquesta diferència entre els sous dels homes i dones per a la realització d'un treball amb el mateix valor (citada a Oelz, et al., 2013). D'aquesta manera, aconseguir la igualtat en el treball requereix interpretar àmpliament el concepte remuneració. La remuneració inclouria el salari base i tots aquells beneficis addicionals com el pagament d'hores extraordinàries, primes, accions, etc. (Oelz, et al., 2013).

4.1.4.2. Sostre de vidre

Segons Meza (2018), l'ingrés de les dones al mercat laboral ha tingut un doble efecte per a les dones. En alguns casos els ha permès millorar el seu estatus social encara que l'efecte sostre de vidre hauria limitat el seu ascens a càrrecs directius, estratègics o de decisió.

El concepte “sostre de vidre” va ser utilitzat per primera vegada l’any 1986, en un informe sobre dones executives *The Glass Ceiling- Special Report on the Corporate Woman*”, (Hymowitz i Schellhardt, 1986, citat per Barberá, et al., 2009) i faria relació “als obstacles als quals han de fer front les dones que exerceixen o aspiren a exercir alts càrrecs en igualtat de condicions i salaris” (Barberá et al., 2009, p.134). Posteriorment, Ann Morrison va publicar *Trencant el sostre de vidre*, en la que es va definir com una barrera molt subtil i quasi transparent, però que dificulta que les dones es puguin accedir als alts càrrecs dins de les corporacions tot i que segons al seu esforç, coneixement, capacitats i habilitats, aquests llocs haurien d’estar al seu abast (Morrison citat a Barberá et al., 2009). En el mateix sentit, Meza (2018) afirma que el nivell educatiu i l’experiència laboral no serien les causes de la discriminació ocupacional i salarial femenina sinó que el mercat laboral no és equitatiu d’acord amb uns prejudicis socials determinats per la divisió sexual del treball. L’efecte sostre de vidre limita el desenvolupament de la carrera laboral i comporta discriminació salarial i ocupacional.

La categoria sostre de vidre ha sigut utilitzada per diferents branques del coneixement i de moviments socials per explicar la segregació vertical que afecta les dones treballadores i que dificulta que, tot i tenir les competències requerides per ocupar nivells més alts de qualificació, responsabilitats i poder, es troben estancades i alhora, discriminades en relació amb les seves remuneracions (García, 2006; Bucheli i Sanromán, 2005 citat per Meza, 2018). Aquest no seria l’únic obstacle donat que, segons Barberá et al. (2009), també hi hauria “la paret de vidre” o segregació horitzontal que impediria el seu accés a determinades àrees o llocs dins l’empresa. Dues barreres que dificultarien el seu desenvolupament professional i ascens dins de l’organització. S’assenyala també, la poca representació femenina en els sectors tecnològics i industrials i la presència més gran en el sector de serveis. En el mateix sentit, segons Barberá et al. (2002), la documentació existent mostra la circumstància que en tots els sectors productius, inclòs aquells més feminitzats, la proporció de dones disminueix a mesura que s’ascendeix en la jerarquia piramidal. Aquesta mínima presència femenina en els llocs de poder dins de les organitzacions es pot observar comparant els percentatges per categoria laboral per sectors laborals i també, per la quantitat de dones ocupades tenint en compte els graus de formació i preparació professional.

S’han desenvolupat diferents teories per explicar el “sostre de vidre”. Algunes d’aquestes, segons elements externs a la persona, com els factors socioculturals i organitzacionals, es centrarien en les conseqüències derivades de la cultura patriarcal. Altres teories, explicarien l’existència d’aquesta barrera en base a l’existència de barreres internes associades a la identitat de gènere femenina, és a dir, la influència de la socialització i de la construcció de la subjectivitat i identitat de gènere femenina amb una càrrega negativa per a la seva promoció i èxit professional. Tanmateix, components de tipus intern i extern explicarien les anomenades

barreres interactives i que tindrien a veure amb el rol reproductiu i les responsabilitats familiars. La dificultat de fer compatibles un perfil directiu associat a jornades laborals llargues i mobilitat geogràfica amb l'espai domèstic i familiar seria una de les barreres més clares i evidents de manteniment del “sostre de vidre” (Barberá et al., 2009).

Tanmateix, l'ús de la metàfora “laberint de vidre” (Eagly i Carli, 2007 citat per Barberá et al., 2009, p. 135) serviria per descriure la dificultat que tenen les dones per accedir als llocs superiors de la jerarquia corporativa a causa dels diferents obstacles que, simultàniament i provinents de diferents angles, es troben en la seva trajectòria professional.

4.1.4.3. Terra enganxifós

Per a Carosio (2010), el concepte terra enganxifós o terra de fang fa referència al fre que, per al ple desenvolupament en el mercat laboral de les dones, suposa l'existència d'unes responsabilitats relacionades amb la cura de la llar i la família i que comporten unes càrregues afectives, emocionals i de horaris que recauen sobretot sobre les seves espatlles. Un percentatge molt elevat de dones inactives explicarien la seva situació en base a les càrregues familiars, sobretot durant el període en que els fills són petits o s'ha d'atendre a persones grans o altres situacions que requereixen molta atenció.

I tal com s'ha citat abans, per a algunes dones caldria la possibilitat d'externalitzar les tasques de la llar i les cures per poder mantenir la seva ocupació al mercat laboral.

4.1.4.4. Segregació ocupacional per nacionalitat

Segons Aldaz et al. (2016), gènere i nacionalitat són les dues variables més emprades per a l'anàlisi de la segregació ocupacional en el mercat de treball.

La variable gènere ja ha estat suficientment referenciada en apartats anteriors, també s'ha apuntat breument la participació de les dones migrades en el mercat laboral, sobretot en el treball domèstic i de cura. Donada la magnitud i importància d'aquesta última, a continuació s'aprofundirà en la variable nacionalitat, sobretot pel que fa referència a les dones.

L'evidència mostra com les persones natives i les migrants no tenen la mateixa presència en les diferents ocupacions. Normalment, són aquestes últimes les que ocupen els llocs amb pitjors condicions laborals i experimenten una degradació ocupacional. Els pocs estudis que han abordat l'anàlisi multidimensional de la segregació ocupacional, tenint en compte els factors gènere i nacionalitat, posen de manifest que “les dones immigrants pateixen una doble penalització (com dona i com immigrant) en el seu accés a l'ocupació i, com a conseqüència, s'ocupen en les ocupacions amb el salari més baix i pitjor estatus social” (Aldaz et al., 2016, p. 5). S'observa així com l'arribada de població d'altres països ha originat una nova forma de

segregació que afecta sobretot al col·lectiu de dones poc qualificades i que reforça la segregació de gènere (Del Rio et al., 2012 i Veira et al., 2011 citat a Aldaz et al., 2016). Les dones migrants estarien ocupades en sectors molt feminitzats, sobretot al sector domèstic i de cura de persones (Aldaz et al., 2016), aquest últim amb una forta demanda a causa de l'envelliment de la població i la inoperància del sistema del benestar (Martín Artiles, 2008 citat a Aldaz et al., 2016).

En relació amb el que apunten els i les autores i, des de la perspectiva de la interseccionalitat abordada anteriorment, com a mínim hi ha una interacció entre els eixos de gènere i origen nacional que origina una situació de discriminació (Aldaz, et al., 2016).

Tanmateix, la discriminació es pot donar també segons origen ètnic i per exemple, aquest és el cas de les dones gitanes al nostre país. Segons Rubio i Sales (2019), avui en dia les dones gitanes tenen moltes dificultats per accedir al mercat laboral formal i “es concentren en guetos ocupacionals i ocupacions generalment no qualificades” (p.141) i freqüentment, en condicions laborals molt desiguals en relació a la resta de la població. Segons les mateixes autores, les causes d'aquesta desigualtat són principalment, la manca de formació i la discriminació històrica cap aquest poble.

La presència de les dones migrades en activitats amb menor salari i pitjor estatus social té conseqüències socials com la pobresa, la discriminació i la dependència de les polítiques socials. D'aquesta manera es converteix en el col·lectiu més vulnerable i es dificulta la seva integració social i laboral. El creixement i la competitivitat de l'economia del país també es veuen afectats pel desaprofitament del capital humà que es produeix quan aquestes persones ocupen llocs de treball per als quals estan sobrequalificades.

Per tot al dit anteriorment, es considera interessant el reconeixement dels estudis realitzats al país d'origen i alhora, considerant que és el col·lectiu més vulnerable, també haurien de tenir una especial consideració en el disseny de les polítiques públiques (Aldaz et al., 2016).

4.1.4.5. Desigualtat/discriminació laboral

S'ha assenyalat anteriorment, l'existència d'una situació de desigualtat basada en el gènere que també es reflecteix en el mercat de treball. La International Labour Organization (ILO) considera que aquesta és una situació de discriminació en l'ocupació.

Aquesta organització defineix la discriminació en l'ocupació com “qualsevol distinció, exclusió o preferència realitzada sobre la base de la raça, color, sexe, religió, opinió pública, nacionalitat o origen social, que té l'efecte d'anul·lar o perjudicar la igualtat d'oportunitats i tractament en l'ocupació” (ILO, 2003 citat per Ribas, 2004, p. 7). En el mateix sentit, De

Elejabeitia (1993) estableix una important distinció entre desigualtat i discriminació, entenent que la situació de les dones no és de desigualtat en relació amb els homes sinó que es tracta d'una situació de discriminació i assenyalaria com, la consecució de la no discriminació per raó de sexe hauria estat el primer objectiu a aconseguir pel feminisme fins als anys setanta del segle passat i avui seria un dels esforços del considerat feminisme institucionalitzat.

4.1.5. Distribució desigual dels usos del temps

En relació al gènere i el usos del temps, d'acord amb Torns et al. (2011), el temps és un invent humà que orienta i regula la societat moderna i la nostra vida, i s'acaba convertint en un bé escàs quan es relaciona amb l'intercanvi de diners, és a dir, quan es fa el binomi temps-diners. La paradoxa consisteix en el fet que a les societats del benestar és més fàcil acumular béns materials que temps per gaudir-ne.

Partint de la importància que té el temps de treball remunerat o assalariat en el món del treball, encara que no sempre hi ha hagut consciència de la seva implicació en el benestar quotidià de la ciutadania, les actuacions que intenten regular i/o ordenar les jornades laborals o fer compatibles la vida familiar i laboral, el que s'ha vingut a anomenar conciliació, serien estratègies que augmentarien la disponibilitat laboral de la població ocupada i afectarien de forma directa a les dones i indirectament, al benestar del general de la ciutadania (Torns et al., 2011).

Els estudis realitzats amb perspectiva de gènere posarien en dubte les bondats del fet que les societats del benestar contemporànies s'organitzin entorn el temps de treball assalariat, temps que convertit en jornada laboral hauria imposat la seva hegemonia sobre els altres "temps de vida" i al voltant del qual s'organitzaria la vida quotidiana de les persones i la societat, amb l'argument que aquesta hegemonia es basa en la divisió sexual del treball. Des d'aquesta perspectiva i segons confirmen diversos estudis, aquest sistema ocultaria o menystindria les tasques i els individus que queden fora d'aquesta lògica mercantilista, com les dones que s'ocupen del treball domèstic i la cura de les persones de manera exclusiva o parcial al llarg de tota la vida (Balbo, 1997; Carrasco i Recio, 2001; Prieto, 2007, Balbo, 1991; Hufton i Kravaritou, 1999 citat per Torns, Borràs, Recio i Moreno, 2011).

Hi ha diversos indicadors que mostren la persistència de l'hegemonia del temps de treball assalariat i el biaix de gènere. Segons els resultats de les condicions de vida i treball (1995, 2000 i 2005), les dones treballen majoritàriament a temps parcial i per tant, treballarien menys hores que els homes. Tanmateix, un segon indicador estaria en relació amb el fet que

l'augment de l'ocupació a temps parcial hauria estat superior en les dones que en els homes. També és remarcable el perfil diferenciat entre ells i elles. Les dones preferirien les jornades laborals a temps parcial per poder exercir les tasques domèstiques i de cura, encara que, es podria qüestionar aquesta voluntarietat femenina, és a dir, si la decisió seria la mateixa en cas que la parella compartís les responsabilitats domèstiques de manera igualitària o li procuressin facilitats per a la cura dels fills. El perfil d'homes que treballen a temps parcial correspondria a estudiants, homes propers a la jubilació, i joves que s'incorporen al mercat laboral. En general, homes que treballarien a temps parcial de manera involuntària (Torns et al., 2011).

Tanmateix, encara que la diferència en els usos del temps per raó de gènere és una de les conclusions habituals d'aquests estudis sobre els usos del temps, la diferència encara és superior quan intervenen variables com jerarquia social, origen ètnic o estratificació socioeconòmica (Callejo et al., 2015). Segons Scarafoni (2016), els estats estarien obligats a realitzar enquestes sobre l'ús del temps per evidenciar les desigualtats de gènere existents en la distribució de les tasques de cura i domèstiques i en definitiva, ressaltar la importància de l'activitat de la dona a la llar i la seva contribució a l'economia capitalista.

La divisió sexual del treball domèstic i l'ús del temps en les tasques de cura serà abordat i posat en relació en altres apartats d'aquest treball.

4.1.6. Gènere i desigualtat en salut

Com s'ha esmentat anteriorment, la cultura patriarcal és la responsable de l'atribució de paper i rols socials i de la divisió del treball en funció del gènere. Aquesta estructura socialment construïda col·loca a la dona en una situació de subordinació i origina una divisió del treball segons el gènere amb diferents atribucions i valoració social per a uns i altres. Mentre a l'home se li ha atorgat un paper actiu en l'esfera social, la participació política i l'economia remunerada, la dona s'ha relacionat amb l'esfera privada o àmbit domèstic.

Aquesta situació desigual estaria al darrere també de la manca de perspectiva de gènere en l'àmbit de la salut i podria tenir diferents tipus de conseqüències relacionades amb la salut de les dones.

D'acord amb Borrell i Artazcoz (2008), les diferències de sexe i de gènere comporten diferències en alguns aspectes dels determinants de la salut, el nivell de vulnerabilitat, la naturalesa, el rigor, la freqüència dels problemes de salut, la percepció dels símptomes, l'accés i utilització dels serveis. La discriminació per gènere impactaria en la salut de les dones en diferents graus, i la violència física i mental serien el màxim nivell d'expressió d'aquesta

desigualtat. Tanmateix, la distribució del treball en funció del gènere que és discriminatòria per a les dones i té a veure amb una desigual divisió del poder, també hauria de ser considerada a l'hora d'estudiar les desigualtats en salut segons el gènere i les diferències segons el sexe.

Una altra forma de discriminació clara és la seva exclusió dels assajos clínics i per tant, l'extrapolació a les dones dels resultats obtinguts en els homes, encara que això no sempre seria possible per les diferències entre uns i altres (Borrell i Artazcoz, 2008). Tanmateix, les autores assenyalen la necessitat que els estudis sobre desigualtat de gènere tinguin en compte els eixos de desigualtat de classe social i origen de les persones per conèixer l'impacte en la salut de les dones des de diferents posicions en la societat i en relació amb els múltiples rols associats. L'impacte és diferent segons classe social i privació material.

D'aquesta manera, tenir en compte la perspectiva de gènere en l'atenció dels problemes de salut significa considerar les diferències de socialització, en tant que aquestes impliquen diferents valors, actituds i conductes. I també, significa considerar les desigualtats en el poder i en l'accés als recursos i la divisió del treball. Per tant, la descripció i investigació de les desigualtats de salut en relació amb el gènere s'haurien de realitzar separant per sexe per poder entendre gènere com un concepte amb múltiples dimensions. Per contra, l'anàlisi conjunt d'homes i dones consideraria els mateixos determinants de la salut encara que les diferències biològiques i de gènere estan al darrere d'una varietat de diferències en les dimensions de salut entre homes i dones. L'aprovació el 2007 de la Llei d'igualtat de dones i homes assenyalava que el tractament de les dades havia de permetre la seva anàlisi per gènere encara que, és freqüent trobar estudis que no compleixen aquest requisit (Borrell i Artazcoz, 2008).

En aquest mateix sentit, i d'acord amb Borrell i Malmusi (2010), la desigual distribució dels determinants socials comporta desigualtats en salut. D'aquesta manera, per intervenir sobre les desigualtats és necessari conèixer els determinants socials, la seva evolució en el temps i quins són els mecanismes que les reproduïxen. La investigació, encara escassa al nostre país, fa ús de diferents models conceptuals per mostrar els mecanismes i els processos causals que intervenen en la desigualtat. D'acord amb el tema que ens ocupa, dels diferents models més usats cal assenyalar-ne dos, donat que són els utilitzats per explicar les desigualtats en salut segons el gènere. El model d'Arber descriu la importància de la posició en el mercat de treball, els recursos materials i els rols familiars per a la salut de la dona i alhora, la influència de la posició en el mercat de treball de la parella i la divisió del treball a la llar. El model, descrit per Sen i Östlin el 2007, assenyalava com el gènere i les seves interseccions amb la classe social, la casta o la raça i altres processos estructurals

constitueixen els determinants de gènere. Aquest model contempla determinants com el menor nivell educatiu femení, el treball domèstic, la igual repartició del poder en la societat, l'exposició diferencial a la malaltia, els biaixos en els sistemes de salut i en la investigació, donat que és una evidència que s'ha investigat molt més sobre la salut i la malaltia dels homes que sobre les de les dones.

Les conseqüències en la salut que estan relacionades en la desigualtat laboral i la duplicitat de rols es consideren en un apartat específic d'aquest treball.

4.2. CONSEQÜÈNCIES DE LA DESIGUALTAT LABORAL

Sigui com sigui, la desigualtat laboral existent entre homes i dones té les seves conseqüències. Segons Ribas (2004), les diferències laborals que es produeixen entre homes i dones, en forma d'una gran segregació horitzontal i vertical alhora que en importants diferències salarials, tenen conseqüències econòmiques, socials, laborals, familiars, de salut, etc. i deixen sempre a les dones en situació de desavantatge vers els homes.

A continuació es recullen les aportacions de diferents autores i autors que fan referència a les conseqüències socials, la pobresa des d'una perspectiva de gènere i les conseqüències en la salut.

4.2.1. Conseqüències socials

S'ha assenyalat anteriorment com per a Torns i Recio (2012), les pitjors condicions de les dones en el mercat laboral i la reducció del temps treballat per la maternitat poden comportar una reducció del salari, poca possibilitat de desenvolupar una carrera professional i en definitiva, la perspectiva d'un futur econòmic incert a causa de les baixes pensions.

En el mateix sentit Radl (2013), assenjala com les diferències laborals entre homes i dones tenen com a conseqüència una situació paradoxal en relació amb l'edat de jubilació de les dones. Segons aquest autor, a Espanya es produeix una relació paradoxal entre gènere i jubilació, entenent la jubilació com la sortida permanent del mercat laboral i, per edat de jubilació, la que es tenia en el moment de deixar l'última ocupació. La situació paradoxal té a veure amb el fet que, tot i que la taxa d'ocupació femenina representa al voltant de la meitat que la masculina entre els 55 i 64 anys, l'edat de jubilació femenina és molt més alta que la dels treballadors masculins. La variable que explicaria aquesta circumstància és el nombre d'anys treballats, qüestió que estaria relacionada amb la interrupció de la seva carrera professional per un període de temps dedicat a la cura dels fills i agreujada per l'alta incidència del treball a temps parcial i la bretxa salarial de gènere que afecta les dones treballadores.

D'aquesta manera, és més difícil per a elles aconseguir la jubilació anticipada, tenir opció a un pla de jubilació o tenir una pensió amb una quantia que els permeti jubilar-se en el mateix moment que els treballadors masculins. Des del punt de vista de la igualtat, l'autor qualifica d'inquietant el fet que les dones no puguin jubilar-se per raons econòmiques perquè, com s'esmentarà més endavant tenen les pensions més baixes que els homes, i continuïn al mercat laboral al llarg de tota la seva vida o busquin una segona carrera laboral després de tenir cura dels seus fills.

4.2.2. La pobresa des d'una perspectiva de gènere

Segons Arriagada (2005), l'anàlisi de la pobresa des d'una perspectiva de gènere implica la consideració que les dones són pobres a causa de la discriminació de gènere. La participació limitada en la societat, donada la situació de subordinació, limita les seves possibilitats d'accés i control de recursos socials, polítics i econòmics. Alhora, la dona accedeix en condicions de desigualtat al treball remunerat, que seria el principal recurs econòmic. L'actual divisió del treball per gènere, l'existència de diversos tipus de discriminació que dificulten el seu ingrés i permanència al mercat laboral, juntament amb formes de segmentació ocupacional vertical i horitzontal fan que els ingressos de les dones siguin inferiors que els dels homes.

La pobresa té una doble dimensió. Pobresa és la privació de la possibilitat de satisfer les necessitats bàsiques però també, la privació dels mitjans per satisfer-les. En aquest sentit, la pobresa femenina es pot mesurar en termes d'ingressos i alhora, en termes de temps. Les dones són pobres perquè no disposen de temps per satisfer les seves necessitats de la forma més apropiada i alhora, una bona part no disposa d'ingressos propis. (Kaebeer, 1998 citat a Arriagada, 2005).

La valoració del temps com un indicador de pobresa pot apuntar situacions de pobresa amagades en forma de manca o privació de temps. En el cas de les dones, el temps de dedicació al treball domèstic redueix el temps disponible per a altres activitats quotidianes i origina dèficit de temps. El temps disponible i el benestar dels individus també es veu perjudicat per "jornades llargues o jornades irregulars i massa reduïdes" (García, 2017, p.2).

D'aquesta manera, seguint Arriagada (2005), la valoració de la pobresa femenina ha de contemplar aquesta doble dimensió. En el cas de les dones, una part important del seu temps es destina al treball domèstic, treball al qual no se li atorga un valor econòmic. Són diversos els estudis sobre l'ús del temps que mostren com les jornades laborals de les dones són més llargues que les dels homes si es té en compte el temps destinat al treball a la llar, ja que la

incorporació de la dona al mercat laboral no s'ha reflectit al mateix nivell en la incorporació dels homes en les tasques domèstiques i de cura als fills, malalts i gent gran de la família. A *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home* publicat el 1989, Arlie Hochschild i Anne Machung es refereixen a aquesta situació com la "revolució estancada" o "revolució inconclusa"(citada a Canevaro, 2008).

La incorporació de la dona al mercat laboral de manera estable no ha provocat l'esperada i necessària participació dels homes en el treball domèstic, condició necessària en el procés de transició cap a la igualtat entre homes i dones pel que fa als rols vinculats al treball i la família. La revolució que s'ha produït en el món públic amb la incorporació massiva de la dona al mercat laboral ha quedat paralitzada en el món privat a causa dels comportaments associats als rols de gènere. D'aquesta manera, les dones treballarien en una doble jornada o torn, un primer torn fora de la llar i un segon torn, com a responsables de les tasques de la llar. Mentre que la responsabilitat del manteniment de l'economia familiar estaria compartida, les dones seguirien suportant sobre les seves espatlles la realització les tasques domèstiques i de cura (Canevaro, 2008).

La mesura de la pobresa segons el concepte d'ingrés familiar no aporta informació sobre la pobresa dels membres de la unitat familiar que es troben en situació més desfavorida, com poden ser els nens, joves, gent gran i les dones. D'aquesta manera, es considera la conveniència d'analitzar el diferent ús del temps que en fan i observar com la pobresa augmenta o disminueix al llarg del cicle de vida de familiar (Arriagada, 2005). Tortosa (2009) coincideix amb Arriagada (2005) en aquesta idea i afegeix que, encara que la població femenina és la més freqüentment afectada per la pobresa, aquesta circumstància no queda reflectida en els mesuraments convencionals, donat que no tenen en compte la posició de la dona en l'estructura social i la vulnerabilitat de caràcter estructural, és a dir, no tenen perspectiva de gènere.

Arriagada (2005) entén que hi ha quatre formes d'exclusió que afecten l'ocupació femenina (desocupació, precarietat laboral, treball no remunerat i exclusió de les oportunitats de desenvolupament de les seves potencialitats) i altres desigualtats presents en les ocupacions a les quals accedeixen com són la segmentació ocupacional horitzontal i vertical i la discriminació salarial. Per tant, l'anàlisi de la pobresa des de la perspectiva de gènere demana fer visibles les exclusions, desigualtats i discriminacions de gènere que es donen en el mercat laboral, el repartiment desigual del treball a la llar, "l'exercici de la violència física i simbòlica en contra de la dona i el diferent ús del temps d'homes i dones" (Arriagada, 2005, p. 105).

4.2.2.1. Feminització de la pobresa

El concepte feminització de la pobresa va aparèixer per primer cop en un treball d'investigació del 1978 signat per la nord-americana Diana Pearce. La investigació es centrava en la descripció de l'augment de les llars encapçalades per dones al país i la seva correlació amb l'empitjorament de les seves condicions de vida en termes de pobresa per ingressos econòmics segons dades estadístiques (Chant, 2003 i Moghadam, 2005 citat per Aguilar, 2011). Com a concepte, es va desenvolupar àmpliament a la dècada dels anys vuitanta del segle passat promovent la investigació acadèmica de les problemàtiques que aquesta categoria va fer visibles. I, a partir dels anys noranta del segle passat, aquest terme va començar a formar part del vocabulari de les polítiques socials globals encara que donat que té definicions o continguts múltiples es podria considerar com un concepte ambigu. Segons el Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD, 1997), es definiria principalment com: la presència més gran de dones entre les persones pobres; l'impacte no fortuït i amb biaix de gènere que causa la situació de pobresa; l'acceptació d'una tendència desproporcionada de dones entre les persones pobres; el grau en que es fa visible la pobresa que afecta a les dones o pobresa femenina en la mesura en que la investigació de la pobresa a les llars no considera la distribució interna dels béns dins de unitat familiar i que pot variar segons cultura i societats (Aguilar, 2011).

Tortosa (2009) entén que la feminització de la pobresa es refereix al fet que la població femenina és la més freqüentment afectada per la pobresa a conseqüència de la seva posició en l'estructura social i la vulnerabilitat de caràcter estructural. La segona edició del diccionari *Poverty: An International Glossary* publicat el 2007, en referir-se a la feminització de la pobresa indicava que, a conseqüència de les recessions econòmiques i de la disminució de la despesa pública, les dones se situaven cada cop més entre els pobres del món, sent les més afectades les llars monoparentals i les formades per una persona gran. D'aquesta definició es destaca el caràcter quantitatiu, que es refereix a la circumstància que augmenta el nombre de dones afectades per aquesta situació i per altra banda, la concreció relativa als tipus de llars que es veuen més afectats per les retallades en despesa pública.

La definició assenyalava un aspecte fonamental, el dispar efecte que les crisis econòmiques i les recessions provoquen en la concepció sexual de la pobresa. La Comissió de la situació jurídica i social de la dona (ONU) reconeixia el 2009 que les crisis econòmiques i financeres tenen "efectes particulars sobre les qüestions de gènere i constitueixen una càrrega desproporcionada per a les dones, en particular les dones pobres, migrants i que pertanyen a minories" i que en conseqüència calia "integrar la qüestió de gènere com a estratègia per

respondre a les perspectives de gènere de la crisi actual”¹ (Tortosa, 2009, p. 73). Tanmateix, la situació de violència estructural o patriarcat no té el mateix efecte en totes les societats ni porta a les dones als mateixos nivells de pobresa o de violència de gènere. Històricament, la proporció ha anat canviant segons les condicions del context de manera que, davant de situacions adverses, una de les primeres categories socials que pateix els efectes negatius és el de les dones.

Per a Valls i Belzunegui (2014), hi ha estudis que mostren com les dones tenen pitjors indicadors que els homes per exemple, pel que fa a la pobresa econòmica i la privació, factors que determinen major risc de pobresa i vulnerabilitat i per tant, determinen que existeix un procés de feminització de la pobresa. Es vincularia aquesta feminització de la pobresa amb les condicions laborals, la distribució de les responsabilitats dins i fora de la llar i les baixes remuneracions, aspectes que es relacionen amb l’ocupació femenina. Contràriament, altres autors/es, a partir de la utilització de la metodologia convencional que utilitza la llar com a unitat d’anàlisi, considerarien que les diferències constatades per aquests indicadors no són rellevants i negarien l’existència d’un procés de feminització de la pobresa. Queda demostrat com a les dones se les atribueix una classe, un estatus social o un risc de vulnerabilitat o de pobresa a partir de la informació econòmica del nucli familiar, en la qual es consideren també les dades econòmiques de les persones convivents. D’aquesta manera, les dades estadístiques oficials invisibilitzarien els efectes de la posició de subordinació i la divisió del treball de la dona i amargarien o diluirien la informació relativa a la condició o situació particular de la mateixa.

4.2.2.2. La pobresa a Espanya des d’una perspectiva de gènere

Considerant Valls i Belzunegui (2014), que la metodologia convencional utilitzada per a l’anàlisi de la pobresa no reflecteix la realitat de la dona, proposen l’ús d’una metodologia alternativa que es basaria en el supòsit d’autonomia a partir de l’anàlisi de la pobresa a escala individual. L’ús d’aquesta metodologia ha proporcionat informació rellevant sobre quina seria la situació real de les dones espanyoles. Segons les dades obtingudes, quasi la meitat de les dones serien pobres si visquessin soles (el percentatge duplicaria al dels homes); la intensitat de la pobresa seria molt superior a la de la pobresa masculina donat que, moltes de les dones no tenen accés a cap recurs econòmic; el risc de pobresa s’estén al llarg del cicle vital i s’agreuja en el moment de la formació de la família; l’accés a les ajudes o prestacions públiques és limitat per a les dones i per tant, no es pot considerar que impactin en la reducció

¹ En referència a la crisi financera mundial del 2008.

del risc de pobresa. Aquesta situació es pot explicar quan en una situació de cert nivell de benestar queda invisibilitzada la dependència d'algunes dones als recursos econòmics que aporten les seves parelles, i es dona per descomptat que hi ha una distribució equilibrada dels recursos familiars.

Per a Ayala et al. (2019), la situació de més vulnerabilitat econòmica és una de les principals característiques de la desigualtat entre homes i dones. Aquesta situació és especialment greu entre les dones majors de 65 anys a conseqüència de la bretxa existent entre les pensions segons gènere. La bretxa laboral i salarial, de la que ja s'ha parlat anteriorment, seria la responsable que a llarg termini les pensions de les dones siguin menors que les dels homes i d'aquesta manera, el sistema de pensions no tingui l'impacte esperat per a reduir la vulnerabilitat o el risc de pobresa femenina.

En aquest sentit, també és interessant tenir en compte les consideracions sobre el retard en l'edat de la jubilació de les dones espanyoles. S'ha assenyalat anteriorment com segons Radl (2013), a Espanya es produeix una relació paradoxal entre gènere i jubilació, entenent la jubilació com la sortida permanent del mercat laboral i per edat de jubilació, la que es tenia en el moment de deixar l'última ocupació. La situació paradoxal té a veure amb el fet que, tot i que la taxa d'ocupació femenina representa al voltant de la meitat que la masculina en el període entre els 55 i 64 anys, l'edat de jubilació femenina és molt més alta que la dels treballadors masculins. És més difícil per a elles aconseguir la jubilació anticipada, tenir opció a un pla de jubilació o tenir una pensió amb una quantia que els permeti jubilar-se en el mateix moment que els treballadors masculins.

4.2.3. Conseqüències en relació a la salut

La revisió bibliogràfica sobre les desigualtats de gènere en el mercat laboral realitzada per Ribas (2004) aporta informació sobre les conseqüències que aquesta situació té en la salut de les dones. Segons Durán, Serra i Torrada, 2001 citat per Ribas 2004, les pràctiques discriminatòries en l'àmbit laboral afecten directament a les condicions de salut de les dones. La precarietat en els llocs de treball i l'alta presència en l'economia submergida dificulten el manteniment d'una bona salut i la implementació de sistemes de control i mesures de prevenció. En termes generals, les dones estarien exposades a riscos relacionats amb l'organització del treball i l'ergonomia i els homes, a riscos relacionats amb la seguretat i la higiene. Aquestes diferències en els problemes de salut es podrien explicar en relació a les tasques assignades, la interacció entre la persona i el lloc de treball, la duració del treball i les responsabilitats familiars (Seifert, 1999 citat per Ribas, 2004). Altres factors són la manca de reconeixement del treball, la doble presència (atenció al treball domèstic i el treball

assalariat), l'assetjament sexual, les situacions de discriminació i les exigències imposades en relació amb la imatge i comportament en l'àmbit laboral.

Les conclusions de l'anàlisi de dades sobre salut laboral a Espanya del 2017 confirmarien aquest punt. Segons les autores, el fet que les dones tinguin menor accés a les activitats de prevenció de riscos laborals està directament relacionat amb el fet de ser dona, i condicions com "tenir contracte temporal, l'absència de delegat de prevenció i ser treballador estranger" (Moreno, 2018). En el mateix sentit, és interessant afegir l'aportació de Matud (2008). L'autora, tenint en compte autors com Barnett, Biener i Baruch (1987) entén que un dels factors explicatius de les diferències de gènere en salut podria ser l'estrès relacionat amb les condicions en el mercat laboral i la càrrega de treball domèstic i de cura, que recau principalment en les dones. Després de la revisió de diferents estudis sobre les condicions de treball entre homes i dones, Ludberg i Parr (2008) van arribar a la conclusió que "les dones treballadores han d'afrontar-se a molt més estrès que els homes" (Matud, 2008, p. 85) a conseqüència de les condicions laborals i salarials que sovint es relacionen amb l'ocupació femenina. Tanmateix, es planteja que els rols familiars són molt més demandants per a les dones, ja que segons Barnett et al. (1987), el rol matern implica la càrrega de les tasques relatives a la cura dels fills/es i la responsabilitat de la felicitat de la família, aspecte que evidentment queda fora de la possibilitat de control de qualsevol persona. També caldria afegir la circumstància que les dones se segueixen ocupant majoritàriament de les tasques de la llar tot i la seva incorporació al mercat laboral (Matud, 2008). En conclusió, seguint l'assenyalat per altres autors com Mirowsky i Ross (1995), la situació de les dones tant a la família com al mercat de treball és pitjor que la dels homes perquè tenen més demandes i també més limitacions de decisió que ells (Matud, 2008).

En l'anàlisi de la relació entre multiplicitat de rols i salut en la dona es poden considerar, segons Matud (2008), almenys dos punts de vista o perspectives diferents. La primera perspectiva considera que les limitacions de temps i energia que tenen les persones són una font de conflicte, com quan en el cas de les dones, les responsabilitats laborals i familiars poden donar lloc a una situació elevada d'estres i problemes de salut. La segona, posa l'èmfasi en els aspectes positius que es poden relacionar amb l'ocupació de diferents rols, com serien la millora de l'autoestima, el reconeixement, el prestigi social i l'accés als recursos i privilegis que estarien associats a cadascun dels rols. De tota manera, altres evidències mostren com les conseqüències en l'estrès i la salut de les dones no estarien tan relacionades amb el nombre de rols ocupats, sinó en la qualitat d'aquests. Encara que la realització de múltiples rols brindi l'oportunitat d'èxit, també poden ser font de "fracàs i frustració i,

especialment en el context d'ocupacions de baix nivell, discriminació i assetjament sexual" (Barnet i Hayde, 2001 citat per Matud, 2008, p. 89).

En definitiva, els estudis sobre gènere i salut indiquen la complexitat de les diferències de salut entre homes i dones i mostrarien la importància dels factors socials associats (Matud, 2008).

4.2.4. Desigualtat de gènere en els condicions laborals i salut a Espanya

En relació amb la situació a Espanya, Campos-Serna et al. (2012), consideren que un dels fenòmens més importants de les acaballes del S. XX a l'estat espanyol ha estat l'ampli accés de la dona al mercat laboral, de les més altes de la Unió Europea (dades referides al període 2005-2010). Podria semblar una bona dada, però les condicions en què s'ha produït aquesta incorporació femenina han sigut desfavorables si es comparen amb les condicions laborals dels homes. La distància entre la taxa d'activitat masculina i femenina encara és molt alta i també ho és la temporalitat femenina. Estudis previs realitzats a diferents països coincideixen en identificar la distribució desigual en el món laboral, les diferents condicions d'ocupació i del treball domèstic i familiar com a causants d'un impacte diferent en la salut d'homes i dones treballadores. Per exemple, s'ha observat que les dones treballadores amb fills/es pateixen més malalties de tipus respiratori i cardíac, trastorns musculoesquelètics i de salut mental com estrès i depressió. Els estudis realitzats al nostre país són escassos però es detecta la major presència de dones exposades a riscos psicosocials, mentre que els homes estarien més exposats a riscos físics i accidents de treball.

L'anàlisi de les desigualtats de gènere en les condicions laborals, conciliació de la vida laboral i familiar i els problemes de salut relacionats tenint en compte la classe social i el sector empresarial on es produeix l'ocupació realitzada amb una mostra representativa de la població ocupada a Espanya l'any 2007, va aportar diferents resultats:

- Hi ha una situació de desigualtat de gènere en les condicions laborals i els problemes de salut associats. Aquestes desigualtats són diferents segons la classe social i el sector d'activitat empresarial.
- Les dones tenen condicions contractuals més desfavorables, estan més exposades a riscos psicosocials i tenen un major risc de patir assetjament sexual, trastorns musculoesquelètics i discriminació
- La desigualtat de gènere és més alta en el sector industrial.
- La temporalitat dels treballs i la manca de contracte, condicions molt relacionades amb l'ocupació femenina, exposa a les dones treballadores a més riscos derivats de les

condicions de treball i limita el seu accés als beneficis de protecció social (vacances pagades, subsidi d'atur i per malaltia).

A partir dels resultats obtinguts, Campos-Serna et al. (2012) conclouen que hi ha una situació de desigualtat de gènere en les condicions d'ocupació i laborals al nostre país, així com en els problemes de salut que s'hi relacionen i que variarien segons la classe social i el sector d'activitat, circumstància que s'hauria de tenir en compte per la creació de polítiques públiques sobre prevenció i promoció de la salut laboral.

4.3. DESIGUALTAT DE GÈNERE I CRISIS ECONÒMIQUES

Tot l'explicat anteriorment hauria de servir per comprendre com les dones, únicament pel fet de ser-ho, es troben en una situació de desigualtat estructural que és conseqüència de la conjunció entre patriarcat i capitalisme i que les fa més vulnerables davant de qualsevol situació adversa. Donat que l'objecte d'aquest treball és el coneixement i la reflexió entorn de les conseqüències en la dona treballadora de la situació de crisi econòmica i social ocasionada per la pandèmia de la COVID-19, es preveu fonamental donar especial rellevància a aquest apartat, en el que es tractarà d'identificar i mostrar les evidències existents sobre com afecten les crisis de manera diferenciada des d'una perspectiva de gènere.

Segons Gálvez et al. (2011), encara que la Història econòmica s'ha ocupat de l'anàlisi de les crisis econòmiques independentment del seu origen i amplitud, ha primat l'anàlisi de les macromagnituds amb algunes excepcions envers l'anàlisi centrada en l'efecte que aquestes han tingut en les persones. Hi ha poques referències que expliquin l'impacte diferent en homes i dones, tot i la situació diferenciada que aquests tenen en la família, en l'accés a recursos econòmics, a l'ocupació i als espais decisoris. D'aquesta manera s'explica les limitacions i diferències en la seva sortida de la situació de crisi.

La historiografia de les dones i de gènere s'ha ocupat de l'estudi de l'especial vulnerabilitat econòmica a causa de les restriccions en l'accés al mercat de treball, "l'educació, la formació professional, a la propietat, a la ciutadania, al crèdit, a l'herència familiar, etc. i els efectes associats en temps de crisi com la pobresa o la prostitució" (Gálvez et al., 2011, p. 2).

Més recentment, l'economia feminista ha avançat en l'anàlisi del gènere de les crisis econòmiques a partir de la crisi de la dècada de 1970. Les discussions teòriques vers l'impacte diferenciat entre homes i dones es van iniciar a la dècada del 1970, alhora que es produïa un important desenvolupament del pensament, les anàlisis acadèmics feministes i el desenvolupament del concepte de gènere. Els debats més recents de l'economia feminista mostrarien com les crisis afecten de forma diferenciada i en diferents dimensions a homes i a

dones. Entendre aquesta multidimensionalitat de la privació de les dones requereix entendre per què la política econòmica i social les afecta de forma diferenciada (Gálvez et al., 2011).

En la mateixa línia, Vicent (2013) fent referència a la crisi del 2008, subratlla que la situació de crisi i les greus conseqüències socials han posat en evidència les debilitats i les fortaleses de les societats actuals davant de situacions difícils. Els països afronten problemàtiques de diferent intensitat i se situen en llocs més o menys privilegiats quan s'inicia una crisi en funció de la tipologia del seu estat del benestar.

La crisi actual permet destacar dues evidències. Els països del sud d'Europa, amb una tipologia i qualitat de l'Estat del Benestar característica, la família ha mantingut un paper determinant en el benestar de la població. Aquesta seria, per exemple, la situació de l'estat espanyol on, donada la incapacitat demostrada de l'estat i del mercat, s'ha atorgat a la família un paper fonamental com a amortidor de l'impacte dels efectes de la recessió. En segon lloc, hi ha una correlació positiva "entre un major nivell de protecció social i de serveis socials i l'absorció de l'impacte de la crisi" (Vicent, 2013, p. 7).

En termes generals, el fet que les dones dediquin més temps al treball i sobretot, al treball no remunerat té efectes negatius en la seva qualitat de vida pel que fa, per exemple, a la incorporació al mercat laboral, la disminució del temps disponible per al treball remunerat, la seva salut i la menor capacitat de participació política i social. Tanmateix, la bretxa de gènere en el treball no remunerat o especialització diferenciada de l'ús del temps, que no es justifica per preferències individuals, s'amplia amb les polítiques d'austeritat i les retallades dels serveis públics de cura infantil i atenció a la dependència. L'efecte és la "reprivatització de les cures cap l'àmbit familiar reforçant el model familiarista" (Castro, 2013, p.15) que se sustenta en la idea que les necessitats d'atenció i cura es cobreixen a partir de la solidaritat dels membres de la família, encara que a la pràctica són les dones les que carreguen a les seves espatlles la major part de les obligacions, obligacions que abans eren considerades de responsabilitat pública. D'aquesta manera, s'entén com l'austeritat és un fre cap a la igualtat.

Al mateix temps, les cobertures i proteccions socials no han estat al nivell de les necessitats originades pel creixement de la desocupació arran de la crisi del 2008 i les dones, joves i persones amb poca o nul·la experiència laboral o autònomes han patit encara més la precarietat. En definitiva, quan patriarcat i capitalisme s'alien l'efecte és fatal per a gran part de la població i el model de societat (Castro, 2013).

Segons Vicent (2013), en situacions de recessió els més perjudicats són els joves, els migrants i les dones, ja que les mesures d'ajustament i retallades aguditzen la situació de desprotecció social en la qual es troben.

D'aquesta manera, l'estudi de les crisis econòmiques des de l'economia feminista permet l'anàlisi dels d'aquests efectes i tanmateix, enriquir l'anàlisi de les seves causes, conseqüències i posar en qüestió el paradigma macroeconòmic predominant en la ciència econòmica. Els estudis que han analitzat les últimes situacions de crisi des de l'economia feminista mostren la pertinència d'una anàlisi de gènere de les crisis, donat que la desigualtat és responsable i alhora, conseqüència del desenvolupament econòmic i, si no es tenen en consideració els efectes desiguals que produeixen i les mesures que es posen en marxa, l'efecte pot ser l'increment de la desigualtat entre homes i dones (Gálvez, Ramos i Rodríguez, 2011 ; Gálvez i Rodríguez, 2012).

Tanmateix, l'anàlisi de les crisis aporta unes pautes històriques que són comunes i que poden ajudar a la comprensió de la situació de crisi i alhora, garantir que una crisi es pot superar amb més igualtat que no desigualtat. La primera de les pautes indica que la intensificació del treball remunerat i no remunerat de les dones permet la sortida de la situació de crisi. La segona, mostra com el treball femení es recupera sempre després que el masculí i alhora, ho fa de forma més precària que a l'inici de la crisi. La tercera i última pauta, té a veure amb la circumstància que la crisi provoca un retrocés en els avenços aconseguits en matèria d'igualtat pel que fa a la regulació, les polítiques d'igualtat i les regles del joc en general (Gálvez, 2012).

En relació amb la intensificació del treball, les tres teories que es van desenvolupar a partir dels anys setanta amb l'estudi de la crisi del petroli des d'un pensament feminista i l'emergència dels primers debats relatius a l'impacte diferenciat de les crisis en l'ocupació entre homes i dones, encara que es basen en arguments contraposats, no són excloents. Segons la hipòtesi amortidora o d'exèrcit de reserva les dones són una reserva de mà d'obra potencial, són contractades en les èpoques d'expansió i disponibilitat de llocs de treball i abandonen el mercat de treball i el que l'economia convencional entén per activitat econòmica, retornant al treball reproductiu. En aquest model, té un paper fonamental la perpetuació dels rols de gènere que impulsa a les dones dins o fora del mercat de treball segons les circumstàncies econòmiques i en relació amb la idea "de culte a la llar que reapareix en temps d'excedents de mà d'obra i s'utilitza per canalitzar a les dones fora de l'economia de mercat" (Milkman, 1976 citat per Gálvez i Rodríguez, 2012). En aquest sentit, a Simone de Beauvoir se li atribueix una afirmació que fa referència al fet que les dones han d'estar sempre alerta perquè qualsevol crisi política, econòmica o religiosa fa que els seus drets adquirits es tornin a qüestionar.

La hipòtesi de la segregació parteix de l'existència d'una rígida tipificació sexual de les ocupacions que limita l'accés al treball de les dones a la demanda existent als anomenats sectors feminitzats. Hi ha una estructura socialment construïda que reforça una posició subordinada de les dones i relaciona la divisió entre homes i dones en el mercat de treball i el treball a la llar. Aquesta segregació explicaria la resistència masculina a l'accés de les dones als sectors masculinitzats en un intent d'evitar l'empitjorament de les condicions de treball i també, que l'impacte recaigui més en homes o dones depenent dels sectors que es vegin més afectats. La segregació per ocupació, encara que no té caràcter universal i ha anat canviant al llarg de la història segons contextos històrics i geogràfics, manté certes coincidències que han conformat els anomenats sectors masculinitzats i feminitzats.

Per últim, la hipòtesi de la substitució preveu tendències d'ocupabilitat femenina. Segons aquesta, quan la crisi és més intensa, amb l'objectiu de reduir costos les empreses fan més demanda d'ocupació femenina en detriment de la masculina. Aquesta hipòtesi o argument reconeix també la "consideració del treball i salari de les dones com secundaris o complementaris a l'ocupació principal del marit" (Gálvez i Rodríguez, 2012, p. 7) i l'augment de la participació en el mercat laboral com una estratègia que respon a la caiguda transitòria de l'ingrés familiar principal. En aquest sentit, aquesta teoria i la teoria amortidora o d'exèrcit de reserva accepten el model de família en el que l'home és el proveïdor dels ingressos econòmics (Gálvez i Rodríguez, 2012).

L'anàlisi històrica de l'impacte en les desigualtats de gènere en el mercat laboral de les últimes crisis mostra una gran complexitat de les situacions i efectes, així com una diversitat d'estratègies de les dones per fer front a la crisi. En primer lloc, l'elevada segregació ocupacional de gènere protegeix part de l'ocupació femenina quan els sectors afectats per la crisi són molt masculinitzats, tal com ha succeït en les crisis de les últimes dècades. Per altra banda, les dones que estan ocupades en sectors més feminitzats i castigats per la recessió són considerades una reserva flexible i, com que els seus llocs de treball són més temporals, precaris i de menor estatus els perden abans que ho facin els homes. Aquesta circumstància posa en relleu la hipòtesi amortidora mencionada anteriorment. Al mateix temps, es confirma la hipòtesi de substitució en produir-se una incorporació de dones al mercat laboral per compensar la pèrdua d'ingressos familiars. Es produeix també una intensificació o major dedicació al treball domèstic i de cures que recau en les dones, encara que elles estiguin ocupades i els homes es trobin en situació de desocupació. I la conseqüència d'aquesta intensificació comporta la disminució del benestar i les possibilitats de les dones en el mercat de treball, en tant que es consolida la segregació ocupacional i la participació parcial o temporal en el mercat de treball (Gálvez i Rodríguez, 2012).

Altrament, les crisis econòmiques també provoquen un empitjorament de les condicions de treball de les dones. Aquestes sovint surten de la crisi amb pitjors salaris, treballs més precaris i la reconversió de molts llocs de feina en economia informal o en feines a temps parcial i en situació precàries. En aquest sentit, cal destacar l'impacte de les reformes laborals que fomenten la contractació a temps parcial, contractes molt feminitzats i que van units a un menor salari hora, una major taxa de temporalitat i poden ser un entrebanc per aquells que vulguin desenvolupar una carrera professional. És a dir, són contractes que van units a la precarietat. Tanmateix, els llocs de treball femenins triguen més a recuperar-se que els masculins, perquè aquests últims són més afavorits per les polítiques públiques i al mateix temps, no es dóna una reorganització de l'esfera domèstica que impliqui major responsabilitat dels homes en la realització de les tasques (Gálvez i Rodríguez, 2012).

Finalment, a conseqüència del que s'ha explicat anteriorment, l'anàlisi de les crisis des d'una perspectiva feminista mostra com les polítiques econòmiques i en matèria d'ocupació provoquen un retrocés en la igualtat entre homes i dones. La implementació d'aquestes mesures i la poca oposició política, econòmica i social s'explica per la situació de retrocés en la conscienciació i compromís en la lluita per la igualtat. Així, encara que les crisis poden generar oportunitats o impediments, sembla que en el cas de les dones, sempre es produeix un retrocés en la igualtat d'oportunitats. L'increment de la bretxa de gènere es produeix per la manca d'anàlisi del impacte de les polítiques per part dels poders públics, l'absència de correcció de les desigualtats i l'acceptació de la desigualtat de gènere per bona part de la ciutadania. Aquesta situació es pot explicar perquè se segueix operant a partir de tres idees errònies: només l'activitat mercantil té consideració de treball i valor econòmic; que l'home és o ha de ser el proveïdor principal de recursos econòmics de la família; i les famílies són entitats en les que hi ha un repartiment de recursos i treballs a partir de l'especialització dels seus membres en relació amb uns avantatges comparatius que no són qüestionats.

Sortir de la crisi amb més igualtat requeriria trencar amb aquestes falsedats i contemplar el principi de transversalitat de gènere en el disseny de les polítiques públiques, en la implementació de lleis i en l'execució dels pressupostos per combatre la discriminació de gènere en totes les seves dimensions (Gálvez, 2012). Des d'aquest punt de vista, primerament s'aporta informació sobre l'impacte que la crisi econòmica del 2008 va tenir en termes de desigualtat de gènere posant-ho en relació amb el nostre sistema de benestar; per a continuació, mostrar quina era la situació de desigualtat femenina a Catalunya i al conjunt de l'estat espanyol just abans de l'inici de la crisi de la COVID-19.

4.3.1. Impacte de la crisi econòmica del 2008 a l'estat espanyol

S'ha citat anteriorment com les conseqüències de la crisi econòmica del 2008 encara estaven presents al nostre país quan, de sobte una nova crisi econòmica i social, aquesta ocasionada per una crisi sanitària, ha irromput en les nostres vides i podria tenir conseqüències d'una magnitud encara desconeguda. En aquest context, el coneixement de quina era la situació en la qual ens trobaven serà interessant per entendre també, quines són les conseqüències de la pandèmia de la COVID-19 en la dona treballadora.

Com s'ha assenyalat abans, l'augment de la participació femenina en el mercat laboral va dotar al mercat d'una població activa amb unes condicions desiguals i pitjors de treball i salarials. En alguns països europeus aquest procés va anar lligat amb el desenvolupament de mesures que facilitarien la conciliació entre les tasques domèstiques i de cura amb l'activitat al mercat de treball, com és el cas dels països nòrdics. Aquest no és el cas del nostre país i les dones han hagut de compatibilitzar la participació en el mercat laboral amb les tasques relatives a cura i atenció de la llar. Els països afronten problemàtiques de diferent intensitat i se situen en llocs més o menys privilegiats quan s'inicia una crisi en funció de la tipologia del seu estat del benestar (Vicent, 2013). En aquest sentit, segons Castro (2013), el compromís amb la igualtat de gènere dels diferents estats explica com la crisi ha afectat de manera diferent als països del nostre entorn. Mentre que en alguns països la igualtat s'integra en el nucli de l'estat del benestar perquè es considera una inversió de futur, aquest no és el cas de l'estat de benestar espanyol.

Segons Castro (2013), en una primera fase de la crisi del 2008 la destrucció de l'ocupació masculina sobretot dels sectors de la construcció, automoció i indústria va crear alarma social i la falsa percepció que la crisi afectaria sobretot a la població masculina si bé, en alguns països com Espanya, aviat els efectes es van dirigir a la població femenina. Aquest canvi de direcció es pot explicar a partir de l'aprimament del sector públic materialitzat en la reducció de la despesa, les retallades en serveis públics de cura i atenció a les persones, en educació i sanitat, reducció dels salaris i pèrdua de llocs de treball. Suposaria això que, encara que en un primer moment aquesta crisi va originar una important pèrdua de llocs de treball de sectors molt masculinitzats, la resposta de l'administració en forma de mesures de retallades haurien impactat greument en la població femenina. Vicent (2013) també assenyala com les retallades i ajustos dels drets i serveis que s'havien consolidat han generat asimetries entre els diferents segments poblacionals. Alguns exemples d'aquesta política d'austeritat i retallades en determinades partides públiques posarien en evidència la manca de compromís amb "l'equitat

social per el conjunt de la ciutadania i el manteniment d'uns mínims serveis públics garantits” (Vicent, 2013, p.8).

Quedaria així demostrat que aquesta crisi no era una excepció de les crisis viscudes anteriorment i novament, les retallades en polítiques de protecció social i els serveis socials tenien incidència en els drets i condicions de vida de les dones, principalment en les dones soles amb responsabilitats familiars, les migrants i les majors de 65 anys (Castro, 2013 i Vicent, 2013). Tanmateix, l'eliminació d'organismes especialitzats en polítiques d'igualtat mostra la feble consideració que mereix la igualtat de gènere i les conseqüències reforcen l'establiment dels rols de gènere i la divisió sexual del treball (Castro, 2013).

Com a conseqüència, entén Vicent (2013) que les famílies espanyoles han hagut de respondre als efectes dels canvis productius en el mercat i les polítiques d'austeritat. Aquests efectes són la disminució dels ingressos i la pèrdua del poder adquisitiu que impedeix mantenir els nivells de benestar anterior; l'increment del cost i la privatització d'alguns serveis socials que provoca que les famílies, per fer front a algunes despeses considerades imprescindibles com l'habitatge o els subministraments, hagin de retallar en el pressupost per a necessitats bàsiques com l'alimentació; i finalment, la necessitat d'una major responsabilitat i solidaritat amb els membres de la família. Davant d'aquests efectes, la resposta ha estat l'augment de les tasques de cura i substitució de productes per part de les dones disminuint la seva participació en el mercat o intentant compaginar les dues tasques. És una resposta que pot retro-alimentar la discriminació de gènere que es produeix a les famílies, donat que no es reparteixen de forma equitativa treball, temps ni responsabilitats. En aquest context, la crisi ha provocat l'agreujament de la situació i de les diferències existents a la nostra societat per motius de gènere i d'accés desigual als recursos, als drets i al poder.

García (2017) analitza l'impacte de la crisi econòmica del 2008 en la pobresa del temps i la desigualtat de gènere. Segons aquesta autora, a posterioritat del canvi de cicle econòmic i l'impacte en el treball al nostre país conseqüència de la crisi econòmica que es va iniciar el 2007, la realització del treball domèstic s'ha vist afectada en dos sentits. La inacció de l'Estat per donar resposta als problemes i demandes socials de la població i la incapacitat d'adquirir productes i serveis al mercat, ha incrementat el temps de treball de les dones i les famílies. Tanmateix, la “precarietat laboral i flexibilitat de la relació laboral” (García, 2017, p.2) genera una situació d'incertesa o inseguretat que afecta més als sectors d'ocupació femenina. El desenvolupament de l'estat de benestar a Europa s'identificava amb la destinació de recursos públics a serveis per facilitar, amb independència de la situació familiar, la participació en la vida social i laboral dels seus ciutadans. A conseqüència de la crisi econòmica del 2008, el feble estat de benestar espanyol ha disminuït encara més la seva resposta en la resolució de

problemes que serien de la seva competència, com són els serveis públics bàsics, sanitaris, educatius, socials i atenció a la dependència. Aquesta situació genera un reforç del model familiarista, és a dir, la derivació de l'atenció de les necessitats socials a l'àmbit familiar i un impacte negatiu que afecta les llars amb menys recursos. El temps destinat a la producció domèstica està associat amb l'ordre social de gènere que atribueix el treball reproductiu i l'atenció de les tasques domèstiques no remunerades. L'ampliació de temps dedicat a les tasques de cura no remunerades compromet la realització d'altres activitats socials, com la formació o el temps lliure i col·loca a les dones en situació de pobresa o dèficit de temps que se suma a la pobresa d'ingressos. Per tant, el treball no remunerat i la desigualtat de gènere s'han vist incrementats per la crisi econòmica.

4.3.2. Desigualtat de gènere a Catalunya i Espanya

Segons el Gabinet d'Estudis de la Cambra de Comerç de Barcelona (2016), l'Indicador d'Igualtat de Gènere de Catalunya (IIGC) és un indicador global que mesura la situació d'igualtat entre homes i dones catalanes. Té com a objectiu quantificar en quina situació es troben aquestes últimes en relació amb cinc àmbits, formació, mercat de treball, sector TIC i R+D, condicions de vida i apoderament. L'anàlisi dels resultats obtinguts en 28 indicadors parcials relatius als àmbits esmentats serveixen per calcular l'IIG. El valor 0 indica una situació d'igualtat entre els dos gèneres. Quan aquest és negatiu, indica una situació de desigualtat femenina i al contrari, quan el valor és positiu. Els valors relatius a l'any 2015 aporten informació interessant sobre l'estat de la situació al nostre país.

En l'àmbit de la formació, els cinc indicadors usats (fracàs escolar, seguiment formació continuada, nombre de titulacions universitàries, tesis doctoral aprovada i treballadors amb estudis universitaris) mostren com les dones estan més preparades i qualificades (IIG 0,22).

En l'àmbit del mercat de treball, les dones estarien en una situació de clara desigualtat segons els indicadors usats (participació en el mercat laboral, qualitat de l'ocupació i nivell retributiu) encara que es contempla una breu reducció de la bretxa de gènere si es compara amb les dades de l'any 2005 (IIG -0,13).

En l'àmbit de les condicions de vida, s'avaluen indicadors que fan referència a la taxa de risc de pobresa, taxa de risc de la pobresa dels que treballen, ús del temps dedicat a les tasques de la llar i d'atenció a la família, la bretxa en les pensions i l'esperança de vida. Encara que els últims cinc anys s'ha produït una disminució de la bretxa de gènere en la ràtio de pobresa

i en el temps dedicat a les tasques de la llar, encara la dona es troba per sota de la paritat en els cinc indicadors (IIG -0,23).

L'àmbit de l'apoderament avalua la presència femenina en la política, l'empresa, les universitats i les institucions. La presència femenina dins de la política és clarament inferior que la masculina i encara està molt lluny de l'equitat, tot i el que dicta la Llei d'Igualtat de Catalunya del 2015 pel que fa a la composició de les llistes electorals. I a les empreses i institucions, no està representada en els llocs de direcció i poder.

Tanmateix la bretxa salarial s'amplia respecte a les dades d'anys anteriors i se situa al 20%. D'aquesta manera, encara que dones i homes ocupin llocs de treball amb la mateixa responsabilitat i qualificació, la retribució és diferents segons sexe. En l'àmbit universitari, l'anàlisi reflexa que no s'han produït avenços respecte a anàlisis anteriors i persisteix una situació de discriminació que impedeix a les dones l'accés a les càtedres. Pel que fa a la presència femenina en les institucions, s'observa un retrocés respecte a anys anteriors situant les dones en una situació clara d'inferioritat. Concretament, hi ha un 79% menys de dones que d'homes en els òrgans representatius de les institucions analitzades.

L'avaluació conjunta dels indicadors dels àmbits descrits anteriorment donen com a resultat un indicador d'igualtat de gènere del -0,48, és a dir, d'una clara desigualtat femenina.

L'Institut Català de les Dones posa en relació aquestes dades amb les relatives a l'Estat espanyol i els països del nostre entorn. Segons l'Institut Català de les Dones (2021), l'Índex d'Igualtat de Gènere (IGG) va ser de 72,5 punts sobre 100 l'any 2018 a Catalunya, mig punt més que la puntuació del conjunt de l'estat espanyol. Tenint en compte aquestes dades, Catalunya té una puntuació superior a la del conjunt de la Unió Europea i se situaria en la setena posició per darrere de Suècia, Dinamarca, França, Finlàndia, Holanda i Regne Unit. Aquestes dades haurien de servir per analitzar el compliment de la igualtat efectiva i contribuir a la millora de les polítiques públiques en aquesta matèria.

En l'àmbit del Treball, es consideren diferents indicadors per avaluar la participació i la segregació i qualitat del treball. L'avaluació de la participació considera la taxa d'ocupació equivalent a temps complet i el nombre d'anys en activitat laboral. L'elevada esperança de vida i l'alta participació laboral fan que Catalunya, amb una mitjana de 34,8 anys d'activitat econòmica femenina, sigui un dels països on la durada de la vida laboral és més llarga. Pel que respecta a la segregació i qualitat del treball, destaca la desigual presència segons gènere en diferents sectors del mercat de treball.

Segons Ayala et al. (2019), autors del informe *Necessitats socials a Espanya. Anàlisi de les necessitats socials de dones i homes*, un dels principals elements de la desigualtat entre

homes i dones és que aquestes es troben en una situació de més vulnerabilitat econòmica, vulnerabilitat que és conseqüència de la bretxa laboral i salarial i que es manifesta en la diferent cobertura de les necessitats. Aquesta diferència s'observa a través de l'indicador d'independència econòmica personal. L'anàlisi de les dades de l'estat espanyol corresponents al període comprès entre els anys 2006 i 2018 posa en evidència com en totes les franges d'edat, la manca d'autonomia entre les dones duplica i alguns anys triplica la dels homes, i aquesta bretxa de gènere augmenta a mesura que ho fa l'edat d'elles.

Tanmateix, les referides al mercat de treball espanyol mostren les diferències entre homes i dones amb una "bretxa persistent en taxes d'ocupació i atur a favor dels homes" (Ayala, et al., 2019, p. 8) i una major presència femenina en el treball a temps parcial i els contractes temporals que se sumen a factors com la discriminació salarial i la segregació laboral.

Aquest desavantatge en matèria econòmica es tradueix també en desavantatges en l'accés i en la qualitat o condicions de l'habitatge. Les dades indiquen com les despeses relacionades amb la llar suposen la major part de la renda disponible, sobretot en aquelles llars encapçalades per dones i a més, aquesta sobrecàrrega ha augmentat en els últims anys.

Les dades relatives a la salut mostren com la incidència dels problemes de salut mental en les dones és el doble que la dels homes en totes les franges d'edat i a més, aquests augmenten amb l'edat. Per contra, pel que fa a l'accés a l'educació, àmbit molt relacionat també amb el benestar de la població, les dades mostren que l'abandonament dels estudis en edat primerenca és superior en els nois que en les noies.

En relació amb les llars monoparentals encapçalades per dones, l'estudi assenyala que són les que més carències i desavantatges tenen, sobretot quan hi ha menors. La vulnerabilitat econòmica i les carències relatives a l'habitatge afecten a més de la meitat de les llars, duplicant els percentatges de la població general. Tanmateix, el risc de pobresa duplica a la taxa de la població general i sempre és molt superior a les de les llars monoparentals encapçalades per homes (Ayala et al., 2019).

4.4. IMPACTE DE LA COVID-19 AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

S'ha assenyalat com les crisis afecten de manera diferent a homes que a dones. En aquest apartat es presenta diferents aportacions que aborden les conseqüències d'aquesta síndrome en l'economia, l'ocupació, la salut i la desigualtat de gènere.

La crisi econòmica i social originada per la COVID-19 és "una crisi de global imprevisible i sense precedents" (Buschmann i Fuhrman, 2020, p.2), que ha afectat a tots, encara que no de la mateixa manera, posant en evidència les desigualtats estructurals en l'economia,

l'atenció sanitària de les societats de tot el món i les greus conseqüències en aquelles persones que són més vulnerables. Els efectes seran més greus que els de la Gran Recessió (Hupkau, 2020; Alon et al., 2020) donat que a la història no hi ha precedents d'un canvi d'aquesta envergadura en la vida diària de milions de persones, sotmeses a mesures com el distanciament social i quarantenes (Hupkau, 2020). Segons Ponce de León (2020), un altre aliat de la pandèmia ha sigut la incapacitat dels països i partits polítics per desenvolupar una visió global per lluitar contra aquesta. L'individualisme i l'egoisme, que són els pilars del capitalisme, s'han posat en qüestió. Ha quedat demostrat com el lliure mercat i les polítiques neoliberals no són efectives per combatre la pandèmia i només creen pobresa i exclusió. D'aquesta manera, per exemple, s'han fet patent les diferències entre països de l'Europa Occidental i l'Amèrica Llatina en relació amb els sistemes de protecció social o model d'Estat del Benestar.

4.4.1. Impacte econòmic i en l'ocupació

D'acord amb Farré et al. (2020), la proclamació de la pandèmia de la COVID-19 va portar a molts països a establir mesures restrictives per evitar la propagació del virus durant la primavera del 2020. El tancament de les escoles i l'activitat econòmica va tenir efectes importants en el mercat laboral.

Diferents autors assenyalen com la crisi mundial pel coronavirus ha afectat la situació laboral de les famílies en dos sentits. Per una banda, milions de treballadors han passat a teletreballar o treballar des de casa i altres, degut a la fallida o tancament de les empreses han vist reduïda la seva jornada laboral o han perdut la seva feina (Riechelt et al., 2020).

Segons Alon, et al. (2020), encara que aquesta crisi repeteix algunes de les particularitats d'altres recessions econòmiques, en altres aspectes es podria afirmar que no s'assembla a cap altra de la història moderna recent. En les recessions econòmiques anteriors, inclosa la qualificada com la Gran Recessió de 2007-2009, generalment l'ocupació masculina es va veure més fortament afectada, però a diferència d'aquestes, l'actual recessió ha afectat majoritàriament l'ocupació femenina.

L'experiència d'anteriors situacions de crisi i les dades disponibles mostrarien com la COVID-19 provocarà una "caiguda perllongada dels ingressos i la participació laboral de les dones", amb pitjor resultat per aquelles que ja viuen en situació de pobresa (United Nations, 2020, p. 4). Hupkau (2020) és més taxatiu i afirma que aquesta crisi és diferent de les anteriors. Si en crisis i recessions anteriors els sectors més afectats eren la indústria i la construcció, àmpliament dominats per homes, les mesures per evitar la propagació del virus ha paralitzat alguns sectors dominats per dones, com el de serveis a les persones i restauració. En conjunt,

les dades mostrarien com les dones patiran més les conseqüències de la crisi en veure's doblement afectades per les restriccions i alhora, per tenir una probabilitat més alta de perdre el treball, també en els sectors no afectats directament per la crisi. En el mateix sentit, es posicionen Reichelt et al (2020) a partir dels resultats de l'estudi realitzats el maig i juny del 2020 a una mostra d'adults dels EUA, Alemanya i Singapur. Segons aquests, el risc de les dones a perdre la feina és superior que el dels homes encara que hi hauria cert grau d'heterogeneïtat. Hi hauria diferències significatives o més risc de perdre el lloc de feina per a les dones que per als homes a Alemanya i Singapur. Per altra banda, s'observaria que les dones nord-americanes tindrien una probabilitat lleugerament superior a les dels homes de reduir les hores de treball o treballar des de casa mentre que als altres dos països, la diferència no seria significativa. Tanmateix, segons els mateixos autors, s'observen diferències entre el pas d'ella o ell a la situació de desocupació. Quan la dona passa a estar desocupada mentre que la parella continua treballant, aquesta transició és associada amb la tradicional actitud dels rols de gènere. Quan la situació dins de la parella és la contrària, aquesta transició de l'home cap a la situació de desocupació és associada amb punts de vista més igualitaris. Aquest fet posaria de manifest que aquesta situació pot tenir importants conseqüències en les relacions de gènere, en el sentit de revertir alguns dels canvis que s'havien produït en el mercat laboral i en les relacions més igualitàries. La dona tindria també més dificultats per a la reincorporació en el mercat laboral.

En el mateix sentit, segons Buschmann i Fuhrman (2020), els impactes econòmics i financers d'aquesta crisi sanitària són notòriament sexistes i per tant, dones i nenes han sigut i seran les més afectades, i sobretot en els entorns en procés de desenvolupament on les dones tenen una alta presència en ocupacions informals, mal remunerades i conseqüentment, amb poca protecció legal i social que ajudi a sobreixir de la situació de crisi. Si es considera també les desigualtats socials existents per raó de gènere i les identitats interseccionals queda clar que aquesta crisi posa en perill la justícia econòmica i els drets de les dones i nenes. Es refereixen les autores als eixos de desigualtat que interseccionen amb les dones i nenes i que poden ser la joventut, la vellesa, discapacitat, origen ètnic, estatus migratori, orientació sexual i altres factors que podrien agreujar encara més la seva situació de desigualtat.

Tanmateix, a la pèrdua d'ingressos s'ha de sumar la paralització o suspensió de moltes operacions de comerç mundial i el flux de diners cap a països en desenvolupament, fet que pot impactar a llarg termini i de forma generalitzada en aquelles persones que necessiten aquests ingressos per sobreviure, com dones i nenes, tal com ja s'ha experimentat arran d'altres crisis. Tanmateix, la pandèmia ha afectat l'accés de les dones a productes financers que anirien dirigits a augmentar el seu apoderament econòmic, social i polític.

En el context de la pandèmia, Alon et al. (2020) consideren molt important la comprensió de les diferències entre una situació de crisi regular i la crisi originada per una pandèmia per conèixer com pot ser la recuperació i donar respostes polítiques adequades a situacions futures. En recessions econòmiques anteriors la pèrdua de llocs de treball va ser superior en els homes que en les dones considerant així, que l'ocupació femenina varia menys al llarg dels cicles de crisi. Una de les raons que expliquen aquesta circumstància és el fet que algunes de les dones ingressen al mercat de treball o augmenten la seva participació per compensar la situació del seu marit. L'altra raó és que, en general, les dones estan més representades en sectors més estables en situacions de crisi, com són l'educatiu i el de serveis de salut.

Segons Hupkau (2020), els confinaments afecten greument els llocs de treball del sector serveis encara que altres sectors declarats essencials, sanitari i alimentació, a curt termini podrien augmentar la demanda laboral. En un sentit diferent, Farré et al. (2020) assenyalen com abans del confinament, les dones tenien taxes d'ocupació inferiors i durant el confinament, es va produir una pèrdua important d'ocupació que va afectar homes i dones més o menys en igual proporció sent els que tenien menys formació els que es van veure més afectats.

Buschmann i Fuhrman (2020) afegeixen la circumstància que la recessió econòmica ha afectat especialment a les nenes i dones donat que moltes treballen en sectors econòmics molt afectats per la pandèmia com el comerç al detall, el turisme, l'entreteniment, etc. i en l'economia informal. Tanmateix, les restriccions de moviment afecten greument als treballadors a temps parcial i d'economia informal per tant, treballadors amb poca protecció social i legal. En molts països, aquests sectors són ocupats majoritàriament per dones. A nivell mundial, es destaca l'impacte en sectors com la indústria tèxtil i l'agricultura. Les treballadores migrants, també les que es dediquen al treball domèstic i de cures, poden experimentar greus conseqüències econòmiques a causa de les restriccions per viatjar i la limitació de les oportunitats laborals a causa de la xenofòbia. També és probable que, a mesura que els llocs de treball siguin més escassos, augmenti la competència per aconseguir-los i també la bretxa salarial de gènere, amb un impacte a llarg termini en les carreres laborals i els ingressos de dones i nenes.

En aquest sentit, d'acord amb García (2020), a l'estat espanyol la crisi de la COVID-19 ha posat en evidència la vulnerabilitat de les persones cuidadores i treballadores de la llar però també, les carències en la protecció social. Tradicionalment ha sigut un dels col·lectius més invisibilitats i tractats de manera desigual, de manera que el treball domèstic és regulat a

través d'un règim laboral i de seguretat social especial que no el protegeix davant de situacions de necessitat. Hi ha una estreta relació entre treball domèstic i migració laboral internacional femenina. És a dir, prop de la meitat de la població migrant és femenina i hi ha una forta tendència a què, les dones treballin en ocupacions tradicionalment femenines, ocupacions de gran vulnerabilitat i en les que també es violen els seus drets humans i laborals. "A Espanya el 89% de les persones treballadores de la llar són dones, la mitat d'elles són migrants o d'origen estranger, i només una part estan afiliades al sistema de seguretat social (la resta es manté a l'economia informal)" (García, 2020, p. 715). A més, moltes estan ocupades a diferents llars. D'aquesta manera, les mesures de protecció preses són insuficients i tanmateix, deixarien sense protecció a un terç de les treballadores, aquelles que estan ocupades de manera informal i per tant, quan hi ha un incompliment de les obligacions d'alta i cotització per part del contractant (García, 2020).

Per altra banda, les tasques de cura i domèstiques no remunerades són essencials per al manteniment de les comunitats i l'economia (Buschmann i Fuhrman, 2020). Encara que, com ja s'ha citat anteriorment, aquestes siguin associades només a les dones i, des de la concepció que aquestes es fan "per amor" a la família adquirien un caràcter gratuït (Cheyne, 2020). I, la dedicació desigual de les dones i nenes en aquestes tasques en la majoria de les llars limita la seva oportunitat de participació en el mercat laboral remunerat, l'educació i la política i al mateix temps, redueix el seu temps per al descans i la relaxació (Buschmann i Fuhrman, 2020). Coincideixen Farré et al. (2020) afirmant que la bretxa de gènere s'explica amb la presència de fills/es i la distribució de la seva atenció juntament amb les característiques de l'ocupació.

També, la pèrdua d'ocupació femenina hauria reduït el paper d'amortidor que freqüentment ha tingut en crisis anteriors, generant en les famílies una pèrdua de bens i de demanda de consum (Alon et al., 2020).

4.4.2. Impacte en la salut

Buschman i Fuhrman (2020) i United Nations (2020) relacionen l'ocupació femenina en els sectors d'atenció a les persones amb el risc de contraure el virus i les implicacions que això podria tenir per a la seva salut i futur. Com a resultat de les normes de gènere que determinen que recaigui en elles majoritàriament les tasques de cura, les dones tenen una alta presència en el camp de la salut i l'assistència social. Altrament, a escala mundial les dones representen la majoria de les treballadores de la llar, del sexe i dels serveis d'alimentació, sectors en els

quals de manera irremeiable tenen contacte estret amb altres persones (Buschman i Fuhrman, 2020).

Tanmateix, la reducció del temps de descans i oci de les dones per tal de satisfer les necessitats d'atenció i cura durant la pandèmia implicaria una pèrdua de benestar que podria ajudar a explicar l'augment de la bretxa de gènere en salut mental que s'ha produït en aquest període (Alon et al., 2020).

En relació a la salut de les dones, l'atenció mèdica cap a la resposta a la COVID-19, comporta una restricció de l'accés de les dones a serveis de salut sexual i reproductiva en entorns en desenvolupament (Buschmann i Fuhrman, 2020; United Nations, 2020) i sobretot, afectant dones migrants i refugiades, augmentant el risc d'embarossos no desitjats i la mortalitat materna. Els embarossos no desitjats poden ser un motiu d'exclusió de la força laboral a l'augmentar la càrrega de cura (Buschmann i Fuhrman, 2020). Altres eixos com l'ètnia, la discapacitat, l'edat, la ubicació, l'orientació sexual, etc. poden intervenir en la desigualtat (United Nations, 2020).

Chamarro (2020), es pregunta sobre l'impacte de l'ús de la tecnologia en època de COVID-19. La nostra vida en aquest segle i sobretot durant el confinament estarà marcada per l'experiència d'ús intensiu de les tecnologies de la informació i de la comunicació (TIC). La quarantena ha trencat els límits difuminant els espais familiars, de treball i d'oci (Riva i Wiederhold, 2020). Pel que fa a l'ús de la tecnologia per motius laborals, caldrà preguntar-se quines conseqüències pot tenir, per exemple, el fet de viure i treballar al mateix espai.

4.4.3. Repercussions en la desigualtat de gènere

Com s'ha esmentat anteriorment, l'any 2020, any del 25è aniversari de la Beijing Platform for Action, estava destinat a la innovació per a la igualtat de gènere, però la pandèmia de la COVID-19 posa en perill els avenços aconseguits en les últimes dècades. La pandèmia està aguditzant les desigualtats existents i les vulnerabilitats socials, polítiques i econòmiques. En tots els àmbits, la situació encara és més greu per a les dones i nenes (United Nations, 2020). Alon et al. (2020) consideren que la crisi de la COVID-19 pot tenir, a curt i mitjà termini, implicacions substancials per a la igualtat de gènere i que es poden donar en el període de recessió i durant el període de recuperació econòmica. És a dir, els canvis en desigualtat de gènere poden perdurar més que la pandèmia. Una recessió econòmica perjudica la posició de les dones en el mercat de treball, en un primer moment per la pèrdua directa del lloc de treball i posteriorment, pel baix nivell de l'ocupació que redueix els salaris relatius de les dones

durant la recessió. Aquesta situació seria la culpable de l'ampliació de la bretxa salarial de gènere.

Tot i així, amb les dades actuals, aquesta recessió pandèmica podria facilitar la reducció de la desigualtat de gènere a llarg termini, en tant que la flexibilitat de l'ocupació en forma de teletreball beneficiaria a les dones que han de fer-se càrrec de l'atenció dels seus fills (Alon et al., 2020). En sentit contrari es pronuncien Farré et al. (2020), ja que entenen que les conseqüències del treball a distància o teletreball femení ha suposat per a la dona el manteniment i fins i tot increment de la càrrega de treball. Hi ha certa tendència a una distribució més igualitària de les tasques domèstiques però encara hi ha grans diferències i les dones han hagut de suportar la major part de la càrrega.

El treball a distància pot semblar una mesura atractiva per a la millora de la conciliació familiar i laboral, però quan el teletreball no és una opció voluntària escollida per les dones, es corre el risc que es torni a un escenari de repartiment de les tasques domèstiques i familiars que s'estava deixant enrere (de la Puebla, 2020).

Per a Alon et al. (2020), la disminució de l'oferta laboral femenina o la capacitat per treballar durant la pandèmia seria un reflex, com ja s'ha apuntat anteriorment, de la càrrega desigual de l'atenció als fills que s'ha donat a les llars arran del tancament de les escoles. Dins de les parelles serien les mares les que reduirien dràsticament les hores de treball remunerat. L'impacte seria més important en les famílies monoparentals. També haurien observat la impossibilitat de pares solters de qualsevol gènere per treballar a temps complet en ocupacions que no permeten teletreballar.

Segons Buschmann i Fuhrman (2020) les conseqüències econòmiques de la pandèmia serien responsables de l'empitjorament de la situació de dones i nenes a la llar si es relaciona la pèrdua del treball remunerat amb la disminució de la participació en la presa de decisions i amb la dependència dels membres masculins de la llar. Situació que també pot suposar un risc de potencial violència domèstica.

La violència de gènere

Els efectes econòmics d'aquesta crisi suposen una major exposició a totes les formes de violència de gènere (violència domèstica, explotació, abús sexual, assetjament i matrimoni precoç i forçat) que evita la seva participació en activitats econòmiques i causa danys físics i psicològics a llarg termini. La inseguretat econòmica i estrès que viuen moltes famílies ha fet augmentar els casos de violència domèstica i de parella. Tanmateix, les mesures d'aïllament social i de moviment que s'han pres per reduir la propagació del virus han fet que dones i

nenes hagin hagut de conviure amb els seus abusadors i hagin tingut poques possibilitats de demanar ajut. En alguns contextos, la pandèmia i la necessitat d'alleujament d'estres d'algunes famílies pot provocar l'augment de casaments forçats de nenes i adolescents, augmentant el seu risc de patir violència domèstica i de veure interrompuda la seva educació i perspectives econòmiques (Buschmann i Fuhrman, 2020).

Massó et al. (2020) han analitzat les conseqüències negatives que ha tingut la gestió del coronavirus en els processos de part i avortament. Segons les autores, les dones i les seves criatures estan patint les conseqüències “del paradigma del patriarcat gineco-obstètric” (Massó et al., 2020, p. 117). En temps de sindèmia, s'haurien vulnerat els drets d'autonomia i respecte en parts i avortaments. Al nostre país, els protocols que han negat l'acompanyament a les dones durant el part haurien vulnerat els drets humans, l'evidència científica i la legislació vigent. Tanmateix, segons Guttmacher (2020) i Hussein (2020), aquesta situació hauria afavorit l'emergència de posicions contràries a l'avortament emparant-se en la idea que no és una prestació essencial (citats a Massó et al., 2020). Segons les autores, aquestes restriccions tindrien pitjors conseqüències per aquelles dones que es troben en situació de vulnerabilitat. Tanmateix, segons Furlow (2020), algunes expertes subratllarien que la interrupció de la lactància com a mesura per evitar el contagi del virus, augmentaria el risc dels nadons de patir malalties potencialment mortals.

La distribució del temps

Considera United Nations (2020), que el treball de cures no remunerat és un factor important de desigualtat. Es vincula directament amb la desigualtat salarial, baixos nivells d'educació i estressants de la salut físics i mentals. La crisi global ha fet visible el paper fonamental que “el treball invisible i no remunerat de dones i nenes” (United Nations, 2020, p.13) té en l'economia formal i el manteniment de la vida diària.

Els canvis en distribució de la cura dels nens i les tasques domèstiques s'han de valorar en un context d'una caiguda important de l'ocupació, major per a dones i treballadors amb baixa formació, i un augment important de persones teletreballant des de casa. Tanmateix, les escoles i restaurants estaven tancades i la possibilitat de subcontractar la realització de les tasques de la llar era reduïda (Farré et al., 2020).

D'acord amb Hupkau (2020), el tancament dels centres educatius provoca una càrrega addicional de producció domèstica i un repte per a les famílies. La gestió d'aquesta càrrega afegida a les necessitats existents de producció domèstica i en l'organització familiar dependrà de diferents factors. Un primer factor seria la composició de la llar, a la qual s'atorga un pes molt important. A Espanya, el percentatge de famílies amb un sol progenitor és molt superior

en dones que en homes (12% enfront de 2%). Aquesta dada mostra la probabilitat més gran que les dones siguin les que en aquesta situació s'ocupin de la cura dels fills. Un segon factor és la situació laboral de la parella. En aquelles llars es podria esperar que els homes es fessin càrrec de la sobrecàrrega i s'invertís la bretxa existent relacionada amb el temps destinat a les tasques de la llar, encara que si es comparteixen segons la distribució de referència que ofereix l'estudi sobre l'ús del temps, és molt probable que les dones continuïn dedicant el doble d'hores que les seves parelles masculines.

Segons l'últim estudi sobre l'ús del temps a Espanya (*Encuesta de Empleo del Tiempo 2009-2010*), les dones dediquen una mitjana de 4 hores i 14' a la realització de tasques relacionades amb la llar i la família, mentre els homes només hi destinen unes 2 hores del seu temps. Tanmateix, si les circumstàncies requereixen la decisió de reduir la jornada laboral retribuïda, en el cas que la unitat familiar tingui dos salaris, és molt probable que la decisió es prengui segons l'import del sou i les normes de gènere i distribució de rols de la família. Les dades existents mostren les conseqüències negatives de llarga durada que tenen les interrupcions laborals de les dones per fer-se càrrec de la cura dels seus fills.

En el mateix sentit, els resultats de l'estudi realitzat per Farré et al. (2020) mostrarien com les mares eren les que s'ocupaven majoritàriament de l'atenció als fills abans del confinament (28 hores setmanals en contra de 19 dels pares). Durant el confinament, els homes van augmentar el temps de dedicació a la cura dels fills, però encara les dones van assumir la major part de la feina.

Per altra banda, segons Alon et al. (2020), els resultats obtinguts en el seu estudi revelen que les dones serien les més afectades davant l'augment del temps de cura dels fills, sent superior per a les famílies monoparentals i en les que no s'observarien diferències destacables. Pel que fa a les parelles, l'augment d'hores és superior per elles que per a ells i aquesta major dedicació va en perjudici de l'ocupació remunerada i el seu temps lliure. En les parelles, aquesta reducció del temps lliure és superior per a les dones, tenint en compte que aquelles que són família monoparental encara disposaven de menys temps lliure abans de la pandèmia.

Segons els mateixos autors, encara que la divisió tradicional del treball continua present, també s'observa un augment de les parelles en les quals l'home s'ha convertit en el principal proveïdor de la cura dels fills i la possibilitat de treballar de forma telemàtica ha sigut fonamental en aquest canvi, sobretot en aquelles parelles en les que la dona treballa en els sectors considerats de primera necessitat (aquesta situació es donaria, segons els autors, en moltes famílies dels Estats Units). Per tant, La recessió de la COVID-19 és la responsable d'un canvi sense precedents en la participació dels homes en l'atenció dels fills i, tenint en

compte experiències anteriors, això pot tenir un impacte en les normes socials i és probable un canvi cap a unes normes de gènere més equitatives. Aquesta transformació estaria impulsada per l'experimentació dels pares, sobretot els més joves, de l'augment de responsabilitat de cura dels fills i afavorit per la capacitat d'aquests per teletreballar i d'aquesta manera disminuir la càrrega sobre la dona, que en conseqüència, podria augmentar la seva disponibilitat per al treball remunerat. Si es mantenen aquestes condicions, seria previsible que els canvis en la divisió del treball i l'augment de la flexibilitat laboral que ha implicat aquesta pandèmia tinguin un paper important en la reducció de la bretxa de gènere en un termini llarg aproximat de vint anys.

En el mateix sentit, Hupkau (2020) assenyala que a mitjà i llarg termini la pandèmia podria tenir conseqüències importants en el nostre país en relació a l'avançament cap a modalitats de treball més flexibles i a la redistribució de les obligacions domèstiques i familiars. Els patrons de teletreball que s'adoptin durant el confinament podrien accelerar l'actual tendència cap a modalitats de treball amb més flexibilitat. Segons un informe d'Addeco Group publicat el 2020, "només el 7,9% dels treballadors espanyols van treballar des de casa l'últim semestre del 2019", xifra molt inferior a la del 14% del Regne Unit i sobretot tenint en compte que "prop del 28% de tots els treballs a Espanya es poden fer des de casa" (p. 8). L'oferta i demanda de treball a distància és diferent segons els gèneres, sent en el cas espanyol, superior en les dones que en els homes (30% - 26%). Aquesta modalitat de treball permet compaginar millor el treball remunerat amb la família, però alhora pot perjudicar la progressió professional. En els casos que l'home de la família es veu obligat a romandre a casa pel confinament i la parella estigui ocupada en un sector econòmic considerat essencial, es preveu que pugui canviar l'assignació de tasques de cura i de la llar i que aquest canvi en els rols de gènere es mantingui en el temps i contribueixi a reduir les desigualtats de gènere. Encara que en la major part de les llars, seran les dones les principals encarregades dels nens menors, bé perquè no tenen parella o perquè aquesta continua amb la seva activitat. També es considera més probable, que en cas que ambdós treballin en sectors essencials, siguin elles les que redueixin el seu temps laboral remunerat per atendre els seus fills.

Menys optimistes en relació a una possible millora en la igualtat de gènere es mostren els autors d'un estudi realitzat a Itàlia. Segons Del Boca et al. (2020), l'objectiu de l'estudi era mostrar els efectes del confinament per a la COVID-19 en el treball domèstic i de cura dels nens quan les dues persones de la parella treballen en una societat com la italiana. Una societat que es caracteritza per importants diferències de gènere en el mercat laboral i rols de gènere molt conservadors i per tant, en la qual la dona assumeix la càrrega més gran en el treball domèstic i de cura dels nens. Es pregunten si passar més temps a casa es pot relacionar amb una possible reassignació dels rols de les parelles en relació amb les tasques

de la llar i de cura. Els resultats mostren com dones i homes van reaccionar de manera diferent o desequilibrada, sent elles les que han augmentat el temps dedicat a aquestes tasques i per tant, això va anar en detriment de la seva participació en el mercat laboral.

En canvi, la participació dels homes en la realització de les tasques de la llar va ser major quan les dones treballaven fora de casa. En igualtat de condicions, quan els dos treballaven des de casa, la situació és diferent. Un 65% de les dones van augmentar el temps destinat a aquestes tasques enfront de un 40% dels homes. També es va veure com en un 37% de les llars, només la dona va ser la que va augmentar el temps i només en un 7% de les llars, va ser l'home l'únic que va augmentar el temps. També ells van passar més temps amb els fills, activitat que consideren els enquestats més gratificant que la realització de les tasques de la llar. Per tant, hi va haver una distribució més equitativa del temps destinat a la cura dels fills, encara que va continuar sent superior per part de les dones. Tanmateix, es demostra com les dones treballadores amb fills menors de 5 anys, reben una major sobrecàrrega de treball fent molt difícil trobar un equilibri entre la vida personal i laboral, sobretot quan la parella treballa fora de casa.

Aquests resultats poden tenir implicacions a llarg termini que són especialment negatives per a les dones, però també es veu com una oportunitat que la crisi hagi donat la possibilitat de compartir la cura dels nens d'una forma més equitativa.

Si fins aquest punt s'ha fet menció als canvis observats en el temps dedicat per les famílies a la cura dels infants, és oportú oferir la informació que aporten Farré et al. (2020) relativa a les tasques domèstiques. Amb l'objectiu de conèixer l'impacte que les mesures de distanciament social van tenir sobre les desigualtats de gènere durant el mes de març, es va realitzar una enquesta a 5.000 llars espanyoles amb membres entre els 24 i 50 anys. Els resultats obtinguts mostren que el confinament va provocar diversos canvis en l'ocupació i el temps dedicat a les tasques domèstiques i la cura dels fills, segons gènere.

En relació amb les tasques domèstiques es pregunta sobre el total d'hores setmanals que es dediquen i també sobre quina és la distribució de les diferents tasques a realitzar. Abans del confinament les dones dedicaven quasi 12 hores a la setmana, aproximadament el doble que els homes. Les dones realitzaven també un major nombre de tasques i la participació dels homes se centrava majoritàriament en la realització de reparacions i la gestió de les finances familiars. Amb el confinament, les hores de dedicació augmenten de manera similar en ambdós gèneres. Fer notar com l'augment de la participació dels homes en les tasques domèstiques se centra, sobretot en la realització de les compres de queviures, única activitat permesa per sortir de casa. Per contra, es va produir un increment petit de la participació en tasques com la neteja, cuina i bugaderia.

Segons les dades obtingudes, van concloure que l'increment del volum de feina a la llar va ser assumit per pares i mares, encara que aquestes últimes van continuar realitzant la major part de la feina. Es va produir una bretxa de gènere de 17 punts percentuals de mitjana, sent més alta en activitats com la cura dels nens, la neteja i la bugaderia. Només en les tasques relatives a les reparacions i compra d'alimentació, els homes van tenir una participació més alta. Aquestes dades porten a interpretar que el confinament va tenir un efecte especialitzador, també degut a que les dones van tenir més possibilitat de continuar treballant des de casa i fer-se càrrec de les tasques de la llar amb major mesura encara que hi ha una certa heterogeneïtat entre les llars que no s'ha comentat. En treballs futurs serà important conèixer fins a quin punt els canvis produïts en el treball remunerat i no remunerat persisteixen.

Segons United Nations (2020), la crisi hauria fet encara més gran el desequilibri de la distribució per gènere de les tasques de cura, sobretot per l'atenció a persones afectades pel virus i el tancament d'escoles suposen un greu impacte en l'economia formal i la vida de les dones. En aquesta línia i en relació a la distribució del temps, és interessant destacar les aportacions de Brigidi et al. (2020). Segons les autores, la situació de la pandèmia hauria posat a les dones treballadores de classe mitjana/mitjana-alta en una situació de "confrontació constant entre la seva realitat personal abans de la COVID-19 i l'actual". Situació regida per una situació de confinament i teletreball que ha requerit el desplegament de diferents estratègies per, a falta de la xarxa de reforç de la que es disposava abans de la pandèmia, poder conciliar el treball remunerat i els requeriments auto percebuts i d'altres d'una "maternitat responsable" (Brigidi et al., 2020, p. 117-118). Les dificultats en la conciliació hauria provocat preocupació per l'economia del temps i "la inquietud per buscar una dignitat ontològica" (Brigidi et al., 2020, p. 120) o filosòfica de la seva existència al marge de la seva posició com a dones, mares i esposes i la necessària conciliació de les seves tasques.

Autors com Hank i Steinbach (2020) contribueixen a la discussió oberta sobre l'impacte potencial de la pandèmia en gènere. Els resultats obtinguts en l'estudi que realitzen a Alemanya, en alguns aspectes contradirien el que han assenyalat autors com Hupkau (2020) i Alon et al. (2020), que ja s'han mostrat anteriorment. L'anàlisi mostra tres idees principals. En primer lloc, no s'observen canvis importants en els patrons de les parelles, però sí una accentuació d'aquells que ja tenien establerts amb anterioritat a la situació de crisi. Es produeix un augment de les llars on el paper principal l'exerceix la dona, però al mateix temps també augmenta el nombre de parelles en les quals es produeix una inversió dels rols. En segon lloc, si s'observen els canvis dins de les parelles, hi ha una proporció molt similar entre les famílies on la participació femenina augmenta i entre les que aquesta participació disminueix. En els casos en els quals anteriorment hi havia una distribució més igualitària,

amb la situació de crisi hi ha més probabilitat que elles siguin majoritàriament o completament responsables d'aquestes tasques. En els casos en que els homes van augmentar la seva participació, en pocs casos es va superar la divisió igual o 50%. En tercer lloc, en relació amb els canvis en les hores de treball, els homes mostren una adaptació positiva o negativa de contribució a les responsabilitats domèstiques i familiars, circumstància que no s'observa en el cas de les dones.

Els canvis en la disponibilitat de temps d'elles, resultants dels canvis en el treball remunerat, no sembla que es pugin relacionar amb la seva participació en les tasques a la llar.

Tenint en compte que, amb anterioritat a la crisi del coronavirus, el 60% de la mostra diu compartir les tasques de la llar i la cura dels nens encara que la major part o quasi tota la càrrega de treball era per a ella, els resultats obtinguts no avalarien que aquesta situació hagi fomentat una tendència de gènere de gran envergadura o la noció d'una pandèmia patriarcal. No s'han produït grans alteracions, ans al contrari, s'observa un grau d'estabilitat. Se suggereix que les respostes al "xoc de la corona" (Hank i Steinbach, 2020, p. 10) han estat heterogènies. Més dones han assumit la responsabilitat principal o quasi exclusiva, però també més homes estan contribuint al 50%.

4.5. TREBALL SOCIAL I EL ROL DE LES PROFESSIONALS EN CONTEXT DE CRISI

Abordar quin és el paper del Treball Social i les seves professionals en un context de crisi econòmica i social requereix mostrar prèviament quines implicacions té una crisi d'aquestes característiques en una societat del benestar com la nostra. Des d'aquest punt de vista, i prenent com a referència la crisi iniciada el 2008, a continuació es mostra des de diferents perspectives quines van ser les repercussions d'aquesta crisi i quin és el paper que han de tenir els professionals del Treball Social.

Autores com Abad et al. (2015) es refereixen a la crisi que es va iniciar el 2008 com de crisi social, en tant les conseqüències anaven més enllà de l'àmbit econòmic i afectaven les condicions de vida i les relacions de les ciutadanes i ciutadans amb un increment de la vulnerabilitat i el trencament de la cohesió social. En el període comprés entre els anys 2008 i 2012 l'empobriment de la població havia sigut notable, trobant-se les diferències més significatives en els grups més vulnerables, com són les persones grans, menors, dones i migrants. L'impacte social ha sigut més acusat sobretot en aquells que es troben en atur i no tenen cap prestació.

Per a Lima (2013), la crisi originada el 2008 va afectar importants sectors de la classe mitjana en forma de descens de la seva renda i estatus socials i la resposta dels poders públics va ser “restringir, disminuir i inclús desmantellar programes i projectes d'intervenció social” (Lima, 2013, p.133) en el moment que eren més necessaris.

En aquest mateix sentit, segons Abad et al. (2015), l'augment del nombre de possibles beneficiaris dels sistemes de protecció i atenció social i les retallades en àmbits com la sanitat, educació, serveis socials i la dependència fruit de les polítiques de contenció del dèficit que s'havien dut a terme en els primers anys d'aquesta crisi, van fer encara més difícils les condicions de vida.

D'aquesta manera, la situació de crisi econòmica posava en risc molts dels avenços socials aconseguits en les últimes dècades. La reducció de la inversió i recursos dirigits a aquests serveis havien coincidit en el temps amb un augment molt significatiu de les necessitats i demandes dels usuaris. Entenent que, la reducció del dèficit públic afecta de manera directa a programes i serveis bàsics dirigits a les persones més desfavorides i també comporta un deteriorament dels serveis socials (Lima, 2013).

Tanmateix, segons Abad et al. (2015), en la situació d'empobriment i endeutament en què es trobaven les famílies, aquesta política de retallades va tenir com a efecte que moltes persones reclamessin l'ajuda a entitats socials privades. D'aquesta manera, segons les autores, la crisi en el marc de les polítiques neoliberals vigents adquireix “una nova gramàtica social” (Abad et al., 2015, p.179) que té com a pilars “la privatització de la cosa social i la psicologització de la vulnerabilitat/incertesa/precarietat” (Abad et al., 2015, p.179). Es produeix una privatització dels drets o traspàs del poder de determinar el seu contingut a mans privades. Allò que era exigible a l'Estat en el passat, ara en temps de crisi ara s'externalitza. Aquesta reorganització suposaria també “un canvi en la concepció de la solidaritat i l'atenció social” (Abad et al., 2015, p.179) i que l'Estat i l'Estat del Benestar traspassarien les seves responsabilitats i obligacions a la societat del benestar.

L'atenció social, que s'hauria d'entendre com un dret de justícia social s'entendria i exerciria ara com un deure moral de la societat civil, és a dir, deure de la família, de les entitats socials i els voluntaris, etc. La societat s'hauria de procurar del seu propi benestar.

Encara que, segons Díaz-Garcia (2012), pels defensors de l'Estat del Benestar, la sortida de la crisi no es pot relacionar amb retallades socials, ans al contrari. La sortida de la crisi econòmica ha d'anar acompanyada d'un bon Estat del Benestar amb increment de la inversió pública i concretament, en els àmbits socials. Aquest tipus d'inversió crea ocupació, que és la principal font d'ingressos de les llars espanyoles. S'ha de fer inversió social per justícia social

i per eficiència. La inversió en Estat del Benestar no s'ha de considerar una despesa, sinó una via de producció i ocupació. La intervenció de l'administració pública té un efecte corrector de la pobresa i l'exclusió social. Però la realitat seria que la despesa pública espanyola en matèria de protecció social està clarament per sota de la d'altres països europeus. Tanmateix, la intervenció de l'Estat és necessària quan en situació de crisi, el sector privat ho té difícil per a la creació d'ocupació. Per una banda, hi ha una manca de crèdit i per altra, escassetat de demanda. En aquest context, la sortida és trencar amb el dogma liberal i que sigui l'estat qui creï ocupació. Quan la despesa pública s'utilitza per millorar l'eficiència de la producció invertint en transport, tecnologia, etc. llavors s'incrementa la contractació, la producció i l'economia. També s'ha d'invertir en una part del capital humà, les dones que cobreixen les mancances de l'estat del benestar pateixen com a conseqüència tres vegades més malalties que la mitjana espanyola.

En el mateix sentit, segons Lima (2013), els professionals que havien participat en l'estudi sobre la valoració de l'evolució dels serveis socials a partir del 2008, veien el futur dels serveis socials amb pessimisme, i afirmaven que era crucial prendre consciència que s'han de prendre mesures per no desmantellar l'estat del benestar. En aquest context, cal saber quin ha de ser el paper del Treball Social i les professionals. Segons Manzanera-Ruiz (2020), el treball social té una posició privilegiada donat que està en contacte directe amb la realitat social de les persones amb les quals treballa. Garcia-Domingo et al. (2017) en referència a la situació del país arran de la crisi del 2008, apuntaven com en una situació de crisi econòmica global com l'actual, en la que la desigualtat augmenta i es produeixen noves formes de vulnerabilitat i exclusió, s'espera que el Treball Social estigui al costat de les persones i els col·lectius. Les retallades en despesa social i conseqüentment, les mancances actuals del sistema públic de serveis socials originades de la resposta de l'estat a la situació de crisi col·loquen al Treball Social en un doble repte. S'ha d'adaptar a la realitat, però també reivindicar els drets socials. S'entén així, que la situació influeix tant en la disciplina com en el rol de les professionals.

L'anàlisi de les valoracions de professionals de diferents models d'Estat del Benestar sobre el rol del Treball Social en la conjuntura de crisi econòmica iniciada el 2008 aporta informació interessant. En un context de crisi, quasi la totalitat dels professionals participants assenyalaven, que la intervenció social té molt de control i sanció en perjudici de la creativitat del professional per afavorir l'autonomia en la cerca del benestar de les persones, famílies, col·lectius i comunitats en les quals s'intervé. Tanmateix, la desmesurada burocratització i tecnificació comporta la deshumanització i la dificultat la relació de desconfiança amb les persones ateses. Davant d'aquesta situació, consideraven que els/les treballadores socials juguen un doble rol, donant suport als individus i les famílies i també, com a intermediaris entre

les persones i els representants polítics per promoure el canvi social Garcia-Domingo et al. (2017).

En relació amb el Treball Social com a instrument de suport a les persones i famílies en un context de crisi, segons les autores, es corre el perill de tornar a pràctiques desfasades sota la idea d'ajuda en forma de prestacions limitades i controlades, en detriment d'un treball social promotor de l'autonomia i el canvi social basat en el coneixement real de la persona, del problema i la participació de l'usuari en la definició i cerca de les estratègies de millora.

Un altre dels problemes amb els quals es pot trobar el professional és la dificultat en l'aproximació a la persona. En els primers anys de crisi, el coneixement i aproximació a la situació de la persona es va veure dificultada per l'anomenat "perjudici d'estatus" (Garcia-Domingo et al., 2017, p. 55) o vergonya sentida per les persones que han tingut una vida acomodada, però que amb la situació de crisi i la pèrdua de treball necessiten demanar ajuda als serveis de benestar social. A mesura que van anar passant els anys, aquesta situació va canviar al mateix temps que s'observava una progressiva normalització de la nova situació. Tanmateix, encara que la mobilització de recursos és clau per a l'èxit de les intervencions, el Treballador Social no ha d'actuar únicament com a gestor o dispensador sinó que, sobretot és important fomentar l'apoderament i autonomia de les persones i famílies, perquè aquestes puguin superar les dificultats presents i les que es trobin en el futur (Garcia-Domingo et al., 2017).

En relació amb el paper pro-actiu del Treball Social en la transformació social, si bé autores com De la Red i Barranco (2014) ja ressaltaven la necessitat de potenciar aquesta dimensió, en temps de crisi sembla encara més útil per tal d'augmentar l'efectivitat de les actuacions. Justament és en les situacions de crisi quan els professionals han de ser més activistes i reivindicatius. Aquesta postura requereix per part dels professionals el coneixement i comprensió del context on desenvolupen la seva tasca professional. La principal reivindicació a l'administració seria la paralització de les retallades en les partides de protecció social. Es ressalta també el paper de les xarxes socials en la difusió i organització de protestes i reivindicacions (Garcia-Domingo, et al., 2017).

Fins al moment, la contribució del Treball Social en la implementació de les polítiques socials ha sigut insuficient, tot i la seva posició privilegiada que li permet conèixer i comprendre els problemes socials i proposar solucions. D'aquesta manera s'assenyala la necessitat que adquireixi un paper proactiu i mediador donada la seva capacitat d'entrar a l'esfera pública. Són funcions clau de la professió, i sobretot en situacions crítiques com és una crisi, "la transmissió de la informació als representants polítics i institucionals" (Garcia-Domingo et al., 2017, pp. 59-60) i la participació en la presa de decisions.

Tanmateix, s'assenyala que les demandes polítiques han de tenir la seva base en l'experiència pràctica i el coneixement basat en l'evidència, per tant la dimensió investigadora també es considera important per a l'avaluació de programes i polítiques socials.

En el mateix sentit se situa Díaz-Garcia (2012) quan assenyala que la pràctica professional del treball social se sol situar dins del marc de les polítiques socials preestablertes (d'accés a l'habitatge, prestacions socials, etc.) encara que hauria d'existir un "cicle de retroalimentació" (Díaz-García, 2012, p. 243), perquè des de la seva capacitat de visió integral pogués participar en la creació de les polítiques socials. Dins del seu marc de treball, aquests professionals tenen l'obligació de comprendre i analitzar les polítiques socials, alhora que fer propostes de canvi i dissenyar alternatives innovadores quan aquestes no són eficaces. Per contribuir als canvis, aquests professionals haurien de ser reconeguts com a assessors dins dels òrgans on es discuteixen i decideixen les polítiques socials (Díaz-Garcia, 2012).

Una altra visió de la situació i de l'exercici professional dels i les treballadores socials és la proposta per Abad et al. (2015). Per a aquestes autores, la naturalització dels problemes socials i la racionalització dels recursos, que és propi de les situacions de crisi, converteixen a la persona subjecta de drets en una persona beneficiària i/o client que es defineix a partir d'uns paràmetres que tenen a veure amb ingressos, pobresa, etc. D'aquesta manera, la persona atesa es percep com un subjecte que rep recursos mentre se sent responsable de la seva situació. En el context descrit anteriorment, els professionals del Treball Social no poden tenir la certesa de si el que fan és el més just i han de procurar fer de la seva intervenció un "treball ajustat, just i justificable" (Abad et al., 2015, p. 183).

Segons les mateixes autores, en situació de crisi, els professionals del Treball Social poden donar diferents tipus de resposta a les necessitats i problemes de les persones ateses. Prenent com a referent el tipus de pràctica professional que exerceixen, es podria descriure tres tipologies diferents de treballadors socials. Un primer grup, el representaria els treballadors i treballadores socials, que des d'una lògica d'assistència i control, aplicarien la reglamentació, els procediments i les regles sense posar-les en dubte. El segon grup, des d'una lògica de la gestió, el treballador social exerciria la seva pràctica professional en termes d'eficàcia quantitativa i de resultats. I, un últim grup de professionals estaria representat pels que, des d'una posició crítica amb el sistema de producció i dominació, però també amb les polítiques públiques, es posaria "al servei de les persones en situació o risc d'exclusió" (Gaspar, 2013 citat a Abad et al. 2015, p. 183).

Així, en aquest context actual de crisi, els i les treballadores socials es troben en la necessitat de reflexionar d'acord amb quina tipologia o combinació d'aquestes volen intervenir per a cada

una de les situacions en les quals es troben. La tipologia escollida també definirà el tipus de relació que el professional manté amb la institució i amb la persona subjecta d'intervenció, al mateix temps que haurà de permetre justificar i legitimar el seu rol professional (Abad et al., 2015).

Tal com s'ha anat dient, la lluita contra la pobresa i la desigualtat estan estretament relacionats amb el Treball Social i segons Manzanera-Ruíz (2020), el debat sobre aquesta lluita fa referència al sistema capitalista com a generador, i també a les seves diferents dimensions. La més antiga de les desigualtats entre persones és la que es produeix entre homes i dones i d'aquesta manera, afecta aproximadament la meitat de la població. Per tant, és imprescindible que els professionals contemplin el gènere com a aspecte central, tant en les anàlisis de la pobresa com en el disseny de les intervencions socials dirigides a la seva eliminació. La perspectiva de gènere ha d'estar en l'eix transversal en tots els moments de la intervenció professional perquè les mesures contra la pobresa comportin un canvi estructural i real de la desigualtat.

Encara que, la lluita per la millora social no pot ser exclusiva del Treball Social sinó que l'èxit vindrà donat sobretot pel suport d'altres professions i del conjunt de la societat, suport que es pot aconseguir a partir de la promoció de la consciència social, sobretot en una societat caracteritzada per l'individualisme com la nostra (Garcia-Domingo et al., 2017).

En aquesta mateixa línia, se situa Filardo (2012). Segons l'autora, els efectes de la crisi econòmica i la mateixa crisi de l'Estat del Benestar poden suposar un impuls de la ciutadania social és a dir, pot ser la via cap a un estat de benestar més participatiu i democràtic que tingui les persones com a protagonistes. En aquest nou paradigma de protecció i participació social els professionals del Treball Social s'haurien de postular com a agents del canvi i mesuradors de la consciència social. Les treballadores socials serien responsables de liderar un canvi social que es materialitzi en la cerca de solucions per procurar la igualtat d'oportunitats per a tota la població en un context de crisi i polítiques neoliberals. Per tant, serà interessant per a la professional conèixer diferents estratègies que es poden utilitzar per atendre la població afectada per la crisi, com són l'economia social, iniciatives socials com "la roda de bescanvi" i els bancs del temps i iniciatives d'intervenció comunitària. Coincideix Garcia-Domingo (2017), en considerar la importància del treball social comunitari. Es tracta d'observar problemes que afecten el conjunt de la societat i intervenir de manera comunitària.

Per tant, en aquest context de crisi econòmica, la treballadora social pot liderar iniciatives des de diferents àmbits "que promoguin el propi desenvolupament dels individus en la satisfacció de les seves necessitats construint entre tots una ciutadania més activa i compromesa amb

l'estat del benestar" (Filardo, 2012, p. 41). Liderant així un canvi o transformació de la ciutadania cap a un nou model de consum i de benestar, construït segons valors com el col·lectivisme, esperit emprenedor i desenvolupament sostenible.

Per al conjunt de la professió també proposa, continuar la reflexió sobre la situació de crisi i els seus efectes, liderar intervencions per a la justícia i equitat social, potenciar les capacitats de les persones i famílies com promotors del seu propi benestar, facilitar l'ús i desenvolupament de recursos interns de la societat i de les xarxes socials, formular un model d'intervenció eficaç i sostenible sobre la base de la justícia social i construir un mecanisme o xarxa d'intercanvi professional que pugui "servir com a base de futures actuacions del treball social davant de situacions de crisi econòmica i social" (Filardo, 2012, p.42).

5. ANÀLISI I DISCUSIÓ

La pregunta inicial i objectius plantejats a l'inici d'aquest treball entorn de les conseqüències de la COVID-19 en la dona treballadora han sigut el punt d'arrencada o eix vertebrador d'aquest treball d'aprofundiment teòric.

El procés de recerca, selecció i revisió de diferents documents científics ha culminat en la redacció del marc teòric desenvolupat en les pàgines anteriors.

A continuació, es presenta una anàlisi reflexiva dels resultats d'aquesta investigació i es posa en relació amb altres informacions provinents de diferents fonts, com bases de dades i articles divulgatius i de caràcter periodístic.

Primerament, cal ressaltar la magnitud de la situació en la qual es troba la totalitat del planeta des de març del 2020. Les primeres línies de l'apartat introducció/justificació d'aquest treball s'han dedicat a justificar la pertinença de fer referència al fenomen ocasionat per la propagació del virus i la greu afectació en la vida de les persones amb els termes de pandèmia o bé, de **sindèmia**. L'ús del concepte pandèmia estaria justificat des de l'àmbit de la salut, és a dir, si només ens preocupen els aspectes mèdics de la COVID-19. Però aquest no és suficient per explicar com aquesta malaltia ha afectat de diferent manera a grups socials en situació de desigualtat social i econòmica.

Tanmateix resulta interessant com, Richard Horton que és un professional de l'àmbit de la medicina i editor de la prestigiosa revista mèdica britànica *The Lancet*, va ser el primer a assenyalar que en realitat ens trobàvem immersos en una sindèmia. I per tant, des d'aquest punt de vista va plantejar la necessitat de dissenyar polítiques i programes socials.

Segons Horton (2020), el concepte de sindèmia va ser utilitzat a la dècada de 1990 per un antropòleg i metge nord-americà. Es caracteritza per interaccions biològiques, socials i per tant, des d'un enfocament sindèmic és important tenir en compte aquestes interaccions per al pronòstic, el tractament i la política sanitària. No és només una comorbiditat, fet pel qual caldrà posar més atenció a les malalties no transmissibles i a la desigualtat econòmica. "La conseqüència més important de considerar la COVID-19 com una sindèmia és subratllar els seus orígens socials" (Horton, 2020, p.874) i la vulnerabilitat per exemple, d'alguns sectors de la societat com les persones grans, les minories ètniques, comunitats negres i asiàtiques i dels treballadors clau, treballadors essencials que sovint tenen sous baixos i proteccions socials baixes. D'aquesta manera, una resposta a la COVID-19 de caràcter biomèdic o basada en un medicament i una vacuna, acabarà en fracàs. Les societats només podran ser segures si els governs dissenyen polítiques i programes dirigits a reduir les desigualtats. Per tant, un abordatge amb perspectiva sindèmica convida a una visió més àmplia i necessària que engloba l'educació, l'habitatge, l'alimentació i el medi ambient.

Cal destacar com aquesta perspectiva subratlla l'especial vulnerabilitat dels treballadors essencials, les minories ètniques, comunitats negres i asiàtiques, donades les seves condicions salarials i baixes proteccions socials. I, d'acord amb les dades presentades sobre la situació de la dona i especialment la dona treballadora, sembla coherent afirmar com aquesta descripció s'ajustaria a la situació actual de bona part de les dones treballadores.

Tanmateix, diferents mitjans de comunicació del nostre país, es farien ressò del punt de vista de Richard Horton. Per exemple, La Vanguardia publicava l'octubre del passat any un article signat per Cristina Sáez que afirmava rotundament com "la COVID és, sobretot, una qüestió de classe social" (Sáez, 2020, s.p.) i feia referència al concepte de sindèmia. Segons l'autora, es relaciona majors graus de privació socioeconòmica amb major incidència acumulada de la patologia. Segons l'Agència de Salut Pública de Barcelona (ASPB), la majoria dels nous positius vivien als barris més desfavorits de la capital catalana (citada a Sáez, 2020), barris amb habitatges amb carències i que dificulten el confinament domiciliari, barris habitats per treballadors precaris que usen el transport públic (Sáez, 2020).

A continuació d'aquest preliminar, s'abordaran els aspectes clau d'aquest treball d'aprofundiment teòric, que són conèixer perquè aquesta crisi està afectant en major mesura a les dones i en quins àmbits, quines són les propostes per sortir d'aquesta situació i quin és el paper de la nostra disciplina, el Treball Social.

Se citava a l'inici del marc teòric una de les aportacions de Lina Gálvez i Paula Rodríguez, autores d'una interessant anàlisi històrica de les crisis econòmiques dels últims cent anys des

del punt de vista de l'economia feminista. Segons Gálvez i Rodríguez (2020), les crisis econòmiques tenen efectes molt pitjors en les dones a conseqüència de la desigual i desequilibrada relació amb què es troben en l'accés a recursos econòmics, el repartiment del treball i del temps i en l'accés als espais de poder.

5.1. PATRIARCAT, GÈNERE I DIVISIÓ DEL TREBALL

Per comprendre perquè les crisis afecten més negativament a les dones que als homes és essencial comprendre què hi ha a la seva base. Amb tot el que s'ha vist anteriorment al marc teòric, sembla indiscutible que s'ha d'apuntar que a l'origen d'aquesta situació o problema estaria **el patriarcat**.

Com s'ha assenyalat amb anterioritat, els diferents corrents i teories del feminisme radical tenen en comú l'ús del concepte patriarcat per distingir la dominació a la qual se sotmet a les dones d'altres tipus de dominacions socials (Melero, 2010 i Puleo, 2005). S'entén el patriarcat com una construcció social que al llarg del temps ha construït les relacions entre homes i dones en base una desigual relació de poder. Una relació desigual marcada per la submissió femenina i la dominació masculina i per tant, el patriarcat atorgaria els privilegis i beneficis materials i simbòlics als homes. Encara, que com també es veurà més endavant, des de la perspectiva de la interseccionalitat hi ha altres formes d'opressió que interrelacionen amb el patriarcat i que serien l'origen de les diferències entre unes i altres. Aquestes diferències estarien relacionades amb la classe, casta, ètnia, religió, origen nacional i orientació sexual (Caterina, 2017).

Tanmateix, l'atribució de papers i **rols socials** en funció del sexe sobre la base d'aquesta relació de subordinació, atribuiria funcions amb diferent valoració social a dones i homes. Tradicionalment, a l'home se li ha atorgat un paper actiu exercint determinades funcions en l'esfera social, participant en la política i l'economia remunerada, funcions que determinen el correcte funcionament de la societat. En canvi, a la dona se li han assignat tasques que se subscriuen a l'esfera privada o àmbit domèstic i no són remunerades econòmicament ni valorades socialment, com la reproducció i cria dels fills (Melero, 2010). I per tant, la concepció de treball com la funció d'exercir una professió o ocupació amb una recompensa o salari només considera el mercat laboral i oblida el treball no remunerat que inclouria les tasques domèstiques i de cura (Meza, 2018).

En relació amb el que apunta Meza (2018), és força interessant citar a Silvia Federici. Aquesta pensadora i activista feminista defineix el **treball reproductiu** com el "conjunt d'activitats i

relacions que fan possible el manteniment de la vida i la reconstrucció permanent de la força laboral, sigui en un pla material o emocional” (citada a Fernández de Vega, 2015, p. 302). És a dir, entén que sobre aquest treball reproductiu, que recau en les dones, se sustenta la societat i el mercat capitalista. Per tant, des d'aquest punt de vista i com a mesura per compensar la situació apuntada per Meza (2018), Federici planteja donar valor a aquest treball reproductiu amb el pagament d'un salari. La remuneració tindria un doble efecte. Per una banda, seria una oportunitat per millorar les condicions de vida de les dones, la seva independència econòmica i la sortida a possibles situacions de violència masclista. Per altra banda, el pagament del treball reproductiu implicaria “la fi de l'acumulació de riquesa que és extreta del treball de les dones desenvolupat per sostenir la capacitat laboral de les persones” (citada a Fernández de Vega, 2015, p. 302). En tant el treball reproductiu és un nexa comú entre dones, Federici també considera que la remuneració del treball reproductiu seria una manera de fer visible i reconèixer aquests treballs i alhora, facilitaria la identificació col·lectiva i la lluita feminista. Aquesta proposta entraria en contradicció o debat amb altres postures del moviment feminista que consideren que la remuneració del treball domèstic perpetuaria el rol tradicional de les dones i les mantindria allunyades de les esferes de poder social (Federici citada a Fernández de Vega, 2015).

Per altra banda, fa temps que es parla de la Renda bàsica universal com un mitjà per disposar d'autonomia econòmica. Daniel Raventós, actual president de la Xarxa Renda Bàsica, secció oficial de la Basic Income Earth Network (BIEN), es pregunta si realment la subsistència de les persones ha d'anar lligat al treball remunerat i com seria la vida si la subsistència fos garantida sense haver de tenir un treball remunerat. Segons Raventós (2021), qui no té garantides les condicions materials de vida no pot ser lliure i per tant, la percepció d'una renda bàsica com a ciutadà, permetria a les persones construir la seva vida amb més llibertat. També donaria més llibertat a aquelles dones que pel fet de no tenir recursos o aquests són insuficients, depenen econòmicament de la seva parella (citad a Solé, 2021).

5.2. DESIGUALTAT DE GÈNERE I MERCAT DE TREBALL

Sobre la situació a Espanya, l'augment de la presència de dones al mercat laboral és el canvi més important ocorregut a les societats del benestar del segle XX, encara que a l'estat espanyol es va produir més tardanament pes quaranta anys de dictadura franquista. Tot i l'augment de la presència de les dones en el mercat laboral, des dels seus inicis ha estat marcada per una major taxa d'inactivitat laboral relacionada amb causes familiars (treball domèstic i de cures), una alta presència en l'economia submergida, un contínuum entre formalitat i informalitat laboral. La situació d'atur també ha estat històricament molt relacionada

al perfil femení i a la taxa més alta d'Europa (Torns i Recio, 2012). En el mateix sentit es posicionen Campos-Serna, et al. (2012) i afegeixen que aquesta desigualtat en el mercat laboral és la causant d'un impacte diferent en la salut d'homes i dones treballadores.

S'ha assenyalat com, segons Meza (2018), la incorporació al mercat de treball seria per a les dones una forma d'intercanvi, però també una forma d'apoderament. Encara que aquesta incorporació al mercat laboral requereix la **conciliació entre la vida professional i les seves responsabilitats familiars** i suposaria per a moltes dones tenir una doble o triple jornada de treball (Cheyne, 2020). Alguns estats haurien desenvolupat mesures de conciliació, al igual que ho ha fet l'estat espanyol. El 1999 Espanya va aprovar una llei per promoure la conciliació de la vida familiar i laboral de les persones treballadores. La llei 39/1999 introdueix canvis legislatius en l'àmbit laboral perquè els treballadors puguin participar de la vida familiar, entenent que aquest és un pas per reduir la desigualtat entre homes i dones. Entre altres qüestions, aquesta llei recull modificacions en els permisos de maternitat i paternitat per garantir que aquests no afectin negativament a les possibilitats laborals dels progenitors i l'ampliació al dret de reducció de jornada i excedència per fer-se càrrec de la cura de persones grans i malaltes (citada a Notícies Jurídicas, 2021).

Per altra banda, existeixen actualment postures divergents sobre si els permisos han de ser o no iguals i transferibles. Els que defensen que aquests permisos han de ser iguals i intransferibles per a ambdós progenitors, com la Plataforma por *Permisos Iguales e Intransferibles de Nacimiento y Adopción (PPiiNA)*, ho fan perquè creuen es trencaria amb els rols tradicionals de cura i representa un pas cap a la igualtat real entre homes i dones. Que els fills vegin que els pares cuiden igual que les mares és una escola per a la igualtat (PPiiNA, 2021). La *Plataforma de madres feministas por la ampliación y transferibilidad de los permisos (PETRA)* té la voluntat de donar la veu a les dones que no comparteixen les reivindicacions anteriors. Per a l'antropòloga i autora Patricia Merino, els permisos intransferibles ignorarien les necessitats dels nadons i serien injustos des d'un punt de vista social. "Més del 40% de les dones espanyoles en edat laboral no tenen una ocupació formal" (Merino citada a Oliver, 2018, s.p.) i per tant, quan són mares no tenen prestació per maternitat quan segurament necessiten suport econòmic per part de l'estat (Merino citada a Oliver, 2018).

Segons l'opinió de diversos autors, les actuals mesures no haurien resolt totalment el problema de la conciliació. Es consideraria com a "superdones" a les dones, mares i àvies que, com a substitutes de l'estat, tenen cura de la família extensa fent una cursa al límit de les capacitats humanes (Moreno, 2002, citat per Ruggeri, 2015, p. 48). L'equilibri entre les

responsabilitats públiques i responsabilitats privades de la dona o conciliació seria encara considerat un problema femení, fet per al qual el camí cap a un model de família paritari en el qual els dos siguin sustentadors no hauria acabat. Les dones serien sustentadores intermitents (Glenn, 2002 citat per Ruggeri, 2015) i en aquelles llars amb doble remuneració, encara serien elles les responsables de les tasques de la llar i de cures. És el que s'ha vingut a anomenar distribució desigual dels usos del temps dins de les llars.

Aquesta situació es confirmaria amb els resultats de l'última *Encuesta de empleo del tiempo del Instituto Nacional de Estadística* publicada pel Ministerio de Igualdad del Gobierno de España. L'enquesta del 2009-2010 mostra com la mitjana de temps diari dedicat a tasques relacionades amb la llar i la família seria clarament superior en el cas de les dones (aproximadament el doble d'hores que els homes) i per contra, aquests últims disposarien de més temps per dedicar al treball remunerat i el temps lliure (Ministerio de Igualdad, 2021). Tanmateix, segons *Mujeres en Cifras* del Instituto Nacional de Estadística, el 2019 a l'estat espanyol la taxa d'ocupació dels homes de 25 a 49 anys sense fills menors de 12 anys era del 85% i superior (90,1%) en el cas de tenir 1 fill. El percentatge encara augmentava més amb dos fills a càrrec. En les dones, la relació entre ocupació i tenir fills és contrària, és a dir, que aquesta taxa disminueix a mesura que s'incrementa el nombre de fills. Sense fills la taxa d'ocupació femenina és de 75,1% i es redueix al 69,2% si té dos fills menors de dotze anys. I disminueix la taxa fins al 48,3% si té tres o més fills (Instituto Nacional de Estadística, 2020).

En relació amb aquesta qüestió, Silvia Federici (2014) afirma que el treball assalariat no és la clau de l'alliberament de les dones. Entén que el treball fora de casa amb condicions precàries representa una petita font d'autonomia econòmica, però també haver d'adaptar-se a un règim laboral pensat en el treball tradicional masculí i per tant, que no afavoreix la conciliació entre producció i reproducció. Al mateix temps que, l'accés al treball remunerat no hauria canviat les dinàmiques entre homes i dones ni tampoc, entre dones i capitalisme. Les dones ara tenen dos treballs i menys temps per la lluita social i política (citada a Requena, 2014).

La necessitat de conciliació entre la vida professional i les responsabilitats familiars implica també que, perquè algunes persones disposin del seu temps individualment i lliurement, hi ha d'haver altres que ho facin possible i aquesta circumstància "travessa relacions socials de classe, gènere i ètnia". És a dir, "el seu temps individual és sempre un temps social" (Torns et al., 2011, p. 37). Aquesta circumstància faria al·lusió al que com s'ha citat anteriorment, apuntava Ruggeri (2015) sobre la **incorporació de dones migrants en els treballs de cura**. Segons l'autor, aquesta situació que es dona en els països desenvolupats, hauria afavorit la participació laboral de les dones europees i al mateix temps, hauria significat que aquest

treball domèstic i de cura fos considerat un bé per a les treballadores migrants. Encara que, segons Bettio, et al. (2006) citat per Torns i Recio (2012), això provoca un agreujament de la desigualtat que es constata amb una creixent polarització dins del mateix col·lectiu de dones ocupades. Actualment, donada la importància i característiques de les migracions, aquesta desigualtat es produeix entre els col·lectius de dones migrades i dones autòctones, sobretot en els països mediterranis on les carències i limitacions de l'estat del benestar en els treballs de cura se supleixen amb el suport familiar i les dones migrades.

Tanmateix, com ja s'ha assenyalat al marc teòric, **un altre dels eixos diferenciadors de l'ocupació femenina és l'edat**. Encara que sembla que homes i dones joves estarien igualment afectats per la manca d'ocupació i alhora, s'hauria trencat el mite que relacionava millor nivell d'estudis amb millor ocupació (Torns i Recio, 2012). Aquesta situació la recull la *Guia Dona Jove i Treballadora* editada pel Consell de la Joventut de Barcelona. Les dones joves, encara que estudien més anys i tenen millor rendiment acadèmic, es troben amb majors dificultats que els nois. Primer, per accedir al mercat laboral per la seva condició de joves i segon, per ascendir a categories superiors per la seva condició de dones. Moltes treballen als sectors serveis i molt sovint, tenen contractes a jornada parcial per compaginar el treball remunerat amb la seva formació o responsabilitats familiars. Elles també estarien més afectades per la temporalitat. Aquesta situació comporta un salari menor i alhora, unes condicions que limiten el seu ple desenvolupament personal (Consell de la Joventut de Barcelona, 2012).

Tal com hem vist al marc teòric, també els **contractes de treball temporal** i les **jornades a temps parcial** caracteritzen la presència de la dona en el mercat de treball. Aquesta circumstància queda corroborada amb les dades sobre situació professional i tipus de jornada. Segons aquestes, el treball a temps parcial de les dones és el predominant en totes les formes d'ocupació, dades que són totalment oposades en el cas dels treballadors masculins (Instituto de las Mujeres, 2021).

Però el problema per a les dones no s'acaba aquí, sinó que com s'ha destacat, la incorporació de la dona al mercat de treball remunerat o mercat laboral ha estat marcat per una àmplia gama de discriminacions. Segons Torns i Recio (2012), aquesta diferenciació en l'ocupació s'explicaria per la persistència de la **divisió del treball o segregació ocupacional**. Amb aquest terme, es faria referència a dos tipus de segregació, la **segregació horitzontal** i la **segregació vertical**. La primera fa referència a la concentració de l'ocupació femenina en els sectors d'activitat amb menor prestigi i pitjors condicions laborals i la segona, a la desigual presència d'homes i dones en la jerarquia empresarial i molt especialment, en els llocs de

direcció. En relació amb la **segregació horitzontal** s'observa com, mentre l'ocupació masculina es reparteix en un variat nombre d'ocupacions, les dones es concentren en poc nombre i la majoria estan relacionades amb la cura, la neteja i les tasques administratives. Aquesta segregació té un caràcter estructural i es deu principalment a la construcció sexuada de les categories professionals, sense oblidar la incidència de les tradicions de la cultura del treball que hi ha a les famílies i diferents territoris, segons s'ha assenyalat a diferents estudis.

També, com ja s'hauria apuntat anteriorment, les dones estan més presents en el sector de serveis, però en canvi hi ha poca representació femenina en els sectors tecnològic i industrial (Barberá et al., 2002). Les dades de l'any 2020 segons sector (mitjana dels quatre trimestres) facilitades pel *Instituto de las Mujeres* a partir de l'enquesta de població activa de l'Institut Nacional d'Estadística, no deixen dubte. Segons aquest organisme, les dones representen el 45,7% de la població total ocupada. Els sectors amb més ocupació femenina són serveis (53,5%) i indústria (27,4). La participació en el sector de la construcció és testimonial (8,25). En xifres absolutes, l'any 2020 al sector serveis van estar ocupades unes 7.759.000 dones, enfront de 6.737.000 homes; a la indústria, 740.000 dones enfront de 1.958.000 homes; i a la construcció, 101.000 dones enfront de 1.142.000 homes (Instituto de las Mujeres, 2021).

Pel que fa a la **desigual presència d'homes i dones a la jerarquia empresarial**, s'utilitza el terme "**sostre de vidre**". Aquest concepte faria referència a la dificultat de les dones per accedir als llocs de direcció (Torns i Recio, 2012) tot i tenir les competències per ocupar nivells superiors de responsabilitat i poder, fet que també produeix una situació de discriminació pel que fa a la seva remuneració (García, 2006; Bucheli i Sanromán, 2005 citat per Meza, 2018). Les dades que mostren les dificultats de les dones per accedir als llocs de direcció i de poder, així com les diferents teories que explicarien aquesta situació ja s'han plantejat anteriorment. Però és interessant ressaltar com, en una societat que no ha assolit la paritat, perquè algunes dones puguin aspirar a ocupar aquests llocs, hi ha d'haver altres que es facin càrrec de les seves responsabilitats a la llar (Ruggeri, 2015).

Segons Torns i Recio (2012), contrasta els diferents nivells de difusió dels conceptes "sostre de vidre i "**terra enganxifós o terra de fang**". Aquest últim no rep la importància que mereix encara que és el que millor reflecteix la situació de la majoria de dones en el mercat laboral. Amb aquest terme es fa referència a la sobrecàrrega que tenen les dones per la seva responsabilitat en la cura de la llar i la família. Perquè com ja s'ha assenyalat anteriorment, la major presència de les dones en el mercat de treball no és corresposta amb una redistribució de les tasques domèstiques (Cheyne, 2020).

Com s'ha vist al marc teòric, les dades de l'Indicador d'Igualtat de Gènere de Catalunya (IIGC), són una mostra d'aquesta situació. Les dones estan en pitjors condicions que els homes en la participació laboral, la qualitat de l'ocupació i els salaris. Tanmateix, encara que les dones tenen un paper fonamental en el funcionament de les institucions i empreses, el “sostre de vidre” impedeix la seva promoció als llocs de direcció i la seva presència als consells d'administració (Gabinet d'Estudis de la Cambra de Comerç de Barcelona, 2016).

També s'ha observat com, una altra de les formes de segregació està relacionada amb **nacionalitat** i amb l'**origen ètnic**. És a dir, les dones migrants de països en desenvolupament i les dones gitanes pateixen una doble penalització (com a dones i com a dones migrants o dones gitanes) i una tercera penalització, les dones gitanes i migrants que, per exemple han vingut d'altres països europeus. De fet, a l'estat espanyol, les dones migrants serien les més perjudicades per la segregació ocupacional, per darrere de dones natives i homes migrants (Del Rio et al., 2012 i Veira et al., 2011 citat a Aldaz et al., 2016).

En aquest sentit, també es podria considerar que, quan aquestes tres característiques que formen part de la persona coincideixen (per exemple, en el cas de les dones gitanes originàries de Romania), les conseqüències encara poden ser més negatives.

La presidenta de la *Asociación Servicio Doméstico Activo (SEDOAC)* assenyalava que, encara que les dones migrants tinguin formació i experiència laboral de valor, la dificultat per homologar els seus títols entre altres obstacles, fa que la seva sortida laboral es concentri sobretot en el servei domèstic, sector en el qual representen el 60% de les dones ocupades. Afegeix, que aquestes dones es troben en condicions de precarietat i sense reconeixement (citada a Peñacoba, 2019). Al mateix article es recull l'afirmació “Nosotras limpiamos sus casas para que ellas rompan el techo de cristal” (citada a Peñacoba, 2029, s.p.), de la representant de la Red de Mujeres Latines y Caribe. Sembla una frase molt adient perquè, donada la violència estructural i institucional que pateix el col·lectiu, encara és més difícil per a elles arribar a ocupar llocs de responsabilitat i poder dins de l'estructura empresarial.

Per a Torns i Recio (2012), la **discriminació salarial o bretxa salarial** és fins al moment, la discriminació indirecta més estudiada i documentada i, en el pol oposat, estaria la discriminació en forma d'assetjament sexual al lloc de feina. Segons dades del Instituto Nacional de Estadística, els resultats de la *Encuesta de Estructura Salarial (EES)* del 2018 mostra com el salari mitjà anual de les dones es va incrementar un 2% respecte a l'any anterior i es va situar en els 21.011,89 euros/any, 5.726,3 euros per sota del masculí. Això, representa una diferència de salaris o bretxa salarial de l'11,3% (Instituto Nacional de Estadística, 2020). Al ritme actual, segons l'Índex d'Igualtat de Gènere 2020 del *Instituto Europeo de Igualdad*,

es trigarà seixanta anys a aconseguir l'objectiu d'acabar amb la bretxa salarial entre homes i dones (Confederación Sindical de CCOO, 2021).

En aquest punt, sembla oportú fer una breu menció a la situació al nostre àmbit, el **Treball Social**. Segons Rodríguez-Miñón (2017), la revisió sobre el paper de la dona com a professional del treball social amb perspectiva de gènere aporta conclusions diverses. El Treball Social és una professió històricament feminitzada. S'ha relacionat aquesta disciplina amb la tasca de cura que les dones han realitzat sempre en l'àmbit privat, i aquesta circumstància ha contribuït a l'escassa valoració que històricament se li ha donat com a ciència social. Tanmateix, dins de la mateixa professió les desigualtats de gènere també es reproduïxen i mantenen si s'atén al fet que sovint la presència masculina augmenta al mateix temps que ho fa la jerarquia professional dins les organitzacions i l'àmbit acadèmic. Elles es trobarien dins dels àmbits assistencials, en les jerarquies ocupacionals més baixes, amb menor responsabilitat i salari; mentre que ells, que representen una minoria dins de la professió, ocuparien llocs de contingut coactiu i control social, àmbits considerats menys femenins.

5.3. IMPACTE DE LA CRISI DE LA COVID-19 EN LA DONA TREBALLADORA

Com s'ha anat veient, les mesures o conjuntures econòmiques i molt especialment, les situacions de crisi, tenen conseqüències o efectes molt pitjors en les dones que en els homes. La situació diferenciada i normalment desigual i desequilibrada de les dones en relació amb l'accés a recursos econòmics; en el repartiment del treball i del temps; i en l'accés als espais de poder, principalment els econòmics que és on es prenen les decisions relacionades amb el model productiu i el model de l'estat del benestar, expliquen aquests efectes diferenciats (Gálvez, Ramos i Rodríguez, 2011 i Gálvez i Rodríguez, 2012).

I, segons les diferents aportacions del marc teòric, aquesta crisi també ha castigat amb més força a les dones. Segons United Nations (2020), l'any 2020, el del 25è aniversari de la *Beijing Platform for Action*, estava destinat a la innovació per a la igualtat de gènere, però la pandèmia de la COVID-19 posa en perill els avenços aconseguits en les últimes dècades. La pandèmia estaria aguditzant les desigualtats existents i les vulnerabilitats socials, polítiques i econòmiques. En tots els àmbits, la situació encara és més greu per a les dones i nenes.

5.3.1. Impacte econòmic i en l'ocupació

Segons el Fòrum Econòmic Mundial, les condicions laborals de les dones han retrocedit per culpa de la pandèmia. En bona part, com a conseqüència de l'atenció que han hagut de

procurar a les persones grans, malaltes o confinades pel virus i als nens quan s'han quedat a casa. La situació ha obligat moltes dones a quedar-se a casa i com a conseqüència, s'ha produït un augment de l'estrès i la reducció de la seva productivitat. Tanmateix, l'alta presència en sectors com el comerç al detall, la restauració i el turisme, sectors econòmics més castigats, ha fet que s'hagin vist disminuir o perdre els seus ingressos. D'aquesta manera, encara que no es disposa de totes les dades sobre quin serà l'impacte de la pandèmia, es pot fer una previsió del que pot succeir en els pròxims anys. La desigualtat econòmica és la més impactant, ja que seran necessaris 267 anys perquè les dones tinguin les mateixes oportunitats econòmiques, igual salari pel mateix treball i nivell de preparació. La paradoxa és, que encara que els seus nivells d'educació cada cop són més alts, segueixen les desigualtats en els ingressos i estan infrarepresentades en els llocs de decisió del sector privat. Per exemple, en el cas espanyol, les dones reben el 65,1% del que guanyen els homes (citats a Saco, 2021).

D'acord amb Alan et al. (2020), l'impacte més gran que ha tingut aquesta crisi en la dona treballadora s'explica a partir de dues consideracions importants. Per una banda, **l'impacte de les mesures de confinament** ha afectat de manera diferenciada a sectors i ocupacions ocupats majoritàriament per dones. Per altra banda, les mesures de distanciament, el tancament de centres escolars i altres centres d'atenció així com l'afectació de la malaltia en les famílies va originar una **càrrega extra de cures** per a la família, i molt especialment, per a les dones, ja que són normalment les que assumeixen aquest rol a la parella. Aquesta responsabilitat addicional hauria minvat encara més la seva capacitat per continuar o incorporar-se al mercat laboral (Alon et al., 2020; Buschmann i Fuhrman, 2020).

Per a Farré et al. (2020), molts sectors van tancar temporalment i quan va ser possible, es va treballar de manera telemàtica. Dels que van poder continuar treballant en aquesta modalitat, un 52% eren dones i normalment, amb formació universitària. Sectors amb una alta presència femenina, com l'educació, van fer una obligada transició al teletreball. Alguns autors assenyalen com aquesta modalitat de treball pot significar un problema per a les dones. Segons Aznar i Soldevila (2020), el pes de les cures i la dificultat de conciliació amb el teletreball durant el confinament, hauria començat a deixar seqüeles en la salut de les dones, que haurien patit més episodis de violència i ansietat. En la mateixa línia, d'acord amb Alabao (2020), encara que a hores d'ara es desconeix del cert si aquesta modalitat laboral continuarà després de la pandèmia, per ara sembla que ho farà per un temps i la prova és que s'han fet avenços en la seva regulació. Se suposa que el teletreball és una modalitat que hauria de millorar la conciliació, però en realitat no ho fa, perquè són les dones les que de forma majoritària, continuen fent-se càrrec d'aquestes obligacions. Per tant, el teletreball és un

element que pot crear desigualtat entre dones, entre les que poden pagar a algú que faci les cures i aquelles que no. Tanmateix, s'ha vist que la por a que les treballadores de la llar fossin transmissores del virus, ha portat a que algunes famílies prescindissin temporalment dels seus serveis.

La situació és diferent en altres sectors ocupats majoritàriament per dones, però en els que no hi ha possibilitat fer teletreball. Sectors com la restauració i el comerç no essencial, que van tancar completament la seva activitat durant tot el període de confinament (Farré et al., 2020) i que actualment es troba en perill. Un altre dels sectors més afectats és el de les cuidadores i treballadores de la llar. Com succeeix amb la restauració i el comerç, les treballadores de la llar no tenen la possibilitat de mantenir el lloc de treball mitjançant el teletreball i segons Federici (2020) s'han vist perjudicades per la pèrdua del seu lloc de treball. Fa referència a la invisibilització del treball domèstic i de cures amb l'arribada de la pandèmia. El treball domèstic és essencial, però aquest no s'ha contemplat quan s'ha parlat de la importància del manteniment dels serveis essencials. Tanmateix, moltes dones han perdut la feina quan les famílies han preferit prescindir dels seus serveis per por que aquestes fossin un vehicle de transmissió del virus (citada a Bazán, 2020). Aquestes dones s'haurien vist doblement afectades, perquè només una part estan afiliades a la seguretat social. Per tant, moltes d'aquestes treballadores no serien beneficiàries de les mesures de protecció creades pel govern (García, 2020). Segons Serna (2019), el treball domèstic remunerat segueix al marge de la resta de treballadors. Les persones treballadores de la llar ho fan sense drets, protecció social, salaris dignes, convenis col·lectius, etc. El 70% no estan donades d'alta a la seguretat social. L'any 2019, només hi havia 410.000 registrades, de les quals el 96% eren dones, i el 42% eren estrangeres. Són dones doblement vulnerables.

La situació seria diferent per a les dones ocupades en aquells serveis que van ser declarats serveis essencials i van romandre oberts. És el cas dels serveis sanitaris i d'alimentació, sectors ocupats majoritàriament per dones (Farré et al., 2020).

Pel que fa a la **situació a Catalunya**, segons l'Institut Català de les Dones (2020), la COVID-19 ha tingut un fort impacte en el mercat laboral agreujant la ja precària situació de les dones. El segon i tercer trimestre del 2020, l'atur va augmentar un 19,29% i un 20,2% respectivament en relació amb l'any anterior. Vol dir això, que el nombre de dones aturades el tercer trimestre era de 797.707 que representa una mitjana de 150.000 dones més que homes amb registre a l'atur en els tres trimestres de l'any. Les categories professionals més afectades han sigut les més precaritzades i amb més presència femenina: personal de restauració, atenció personal, comerç i ocupacions essencials. El segon trimestre del 2020 van perdre la feina

79.000 dones a Catalunya, encara que es va recuperar parcialment durant els mesos d'estiu. D'aquestes, 30.000 dones van perdre la feina en el món de la cultura i els esports, 23.000 dones en el sector de l'hostaleria i 14.000 dones professionals científiques i intel·lectuals. Per contra, durant el segon trimestre més de 18.000 dones es van incorporar al mercat laboral en els sectors de la sanitat i els serveis socials. Les 20.500 dones que van perdre la feina en el sector del comerç al detall el segon trimestre, la van recuperar el tercer.

Segons l'enquesta realitzada pel Centre d'Estudis d'Opinió l'abril de 2020, el 54,4% de les persones que van haver de demanar ajuda econòmica familiar eren dones. Del total de persones que han perdut la feina, el 51,7% són dones. El 45,2% de les dones i el 37% dels homes afirmen que s'han reduït els ingressos a la seva llar. Gairebé el 30% de les dones manifesten que tenen dificultats per arribar a final de mes. També es troben diferències en relació amb els recursos materials proporcionats per les empreses a aquelles dones i homes que han pogut continuar la seva feina a distància, sent elles les més perjudicades (citat a Institut Català de les Dones, 2020).

5.3.2. Impacte en la salut

Com hem vist al marc teòric, autors com Buschman i Fuhrman (2020) i United Nations (2020) relacionen l'ocupació femenina en els sectors d'atenció a les persones, en el treball domèstic, del sexe i el sector d'alimentació durant la pandèmia, amb riscos per a la seva salut i futur. Segons Urbano (2021), des de l'inici de la pandèmia el nombre de contagis i de casos sospitosos en dones han estat superiors als dels homes. Aquesta circumstància no és fruit de la casualitat, sinó conseqüència de la situació laboral del país.

L'anàlisi en clau de gènere, realitzat per l'Observatori Dona, Empresa i Economia (ODEE) de la Cambra de Comerç de Barcelona, sobre la situació creada als inicis de la pandèmia és molt clarificador. De les aproximadament 715.000 persones que formen part de la primera línia de lluita contra la COVID-19, un 65% són dones. El col·lectiu principal és el personal sanitari, farmacèutic i hospitalari, compost per unes 200.000 persones, de les quals el 70% són dones. A les residències de gent gran i residències per persones amb malalties hi treballen unes 44.000 persones, i el percentatge de dones és encara superior (84%). Tanmateix, un 80% de les 26.000 persones que treballen a serveis socials són dones. El segon col·lectiu més important és el dels empleats d'alimentació i productes bàsics. Està format per aproximadament 135.000 persones i el percentatge de dones és del 64%. El personal de neteja és un col·lectiu molt feminitzat (86% de dones) i precaritzat, però que també és clau per protegir la salut (Cambra de Comerç de Barcelona, 2020).

Durant la pandèmia les dones també han estat les més susceptibles o més vulnerables a desenvolupar símptomes de diverses formes de trastorn mental, inclòs depressió i ansietat. Aquesta major prevalença s'explica perquè la dona treballadora, amb una alta presència en sectors com la venda al detall, la indústria, els serveis i la sanitat, s'ha vist afectada molt negativament amb l'arribada de la COVID-19 (Ahmed et al., 2020; Gao et al., 2020; Lei et al. 2020 citat per Xiong et al., 2020). Les persones menors de quaranta anys, especialment dones, amb un paper de cuidadores de les famílies i que per tant, que en període de pandèmia han donat suport econòmic i emocional a nens i persones grans, també presentaven una situació psicològica més adversa. Estar en una situació econòmica precària, un baix nivell educatiu i estar en situació d'atur són altres factors de risc significatius per desenvolupar símptomes de trastorns mentals i especialment, símptomes depressius (Gao et al., 2020; Lei et al., 2020; Mazza et al., 2020; Olagoke et al., 2020 citat per Xiong et al., 2020).

Segons Alonso et al. (2020), l'alta presència de la dona en l'àmbit sanitari durant la pandèmia pot tenir repercussions en la seva salut mental, segons indica un estudi dirigit per l'Hospital del Mar de Barcelona. Si bé un de cada set sanitaris espanyols va presentar simptomatologia d'un possible trastorn mental discapacitant durant la primera onada de la pandèmia de la COVID-19, la prevalença de simptomatologia va ser significativament superior en les treballadores dones, les persones joves, les persones no nascudes a Espanya, les solteres o les que viuen amb un nen menor de 12 anys o les que no tenien fills a casa. Les infermeres i auxiliars d'infermeria són les que van mostrar un nivell superior de prevalença, superiors al 59% i 50% respectivament.

No hem d'oblidar, que els treballadors socials han estat i segueixen estant en primera línia i, de la mateixa manera que altres professionals, també han patit les conseqüències personals i familiars que ha provocat aquesta pandèmia. Segons el Col·legi de Treball Social de Catalunya, els professionals tenen seqüeles físiques i emocionals. Han patit les seqüeles de l'augment de les jornades laborals (el 27% asseguren que durant la primera onada van treballar més de 50 hores setmanals). Tanmateix, va augmentar fins 24,1% el nombre de treballadores socials que dormien menys de 6 hores diàries. Aquesta circumstància es pot explicar per l'alta feminització de la professió i la càrrega de les cures i tasques domèstiques. També ha augmentat el dolor (25%), la fatiga (36%), l'estrès (31,3%) i l'insomni i la necessitat de prendre medicació per dormir entre les professionals enquestades (citat a Social.cat, 2020). S'ha de tenir en compte també, que amb l'objectiu de poder assegurar una bona atenció a les persones durant la crisi del coronavirus, els Serveis Socials han passat a considerar-se essencials, com altres col·lectius professionals i serveis. Al mateix temps, s'ha flexibilitzat la contractació de més personal allà on hi ha mancança de treballadores socials (Gil, 2020).

Però, tot i la presència en primera línia i ser considerades treballadores essencials en aquest moment de crisi, aquest col·lectiu no s'ha contemplat en el pla de vacunació de les i els professionals essencials. Aquesta circumstància ha motivat que diversos col·legis oficials, com és el cas del de Catalunya, expressessin el seu malestar. El Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya així ho feia constar en un comunicat de premsa del mes de març, en el que afirmaven sentir-se en situació de discriminació, perquè només s'havia vacunat a les treballadores socials de l'àmbit de la salut. Tanmateix, expressava que des de l'inici de la campanya de la vacunació s'havien reunit amb representants de la Generalitat i es posaven a la disposició de les administracions per col·laborar en el procés de vacunació (Col·legi Oficial de Treball Social, 2021). Podríem considerar que aquesta situació posaria també a aquestes professionals en major risc de contraure el virus, sobretot tenint en compte que segons el ritme de vacunació actual per franges d'edat, és probable que el col·lectiu encara hagi d'esperar algun mes més per sentir-se protegit i segur davant l'amenaça d'aquest virus, amb les conseqüències en la seva salut emocional que això podria comportar per algunes d'aquestes persones.

5.3.3. Repercussions en la desigualtat de gènere

Reichert et al. (2020), consideren que la crisi del coronavirus ha tingut pitjors conseqüències directes per a la dona treballadora en termes de pèrdua de feina i al mateix temps, pot tenir conseqüències en la desigualtat per raó de gènere. De la mateixa manera, el teletreball pot tenir un impacte molt negatiu en les dones i podria posar en risc els avenços en matèria d'igualtat de gènere aconseguits durant les últimes dècades (Eurofound, 2020).

Tal com s'ha assenyalat anteriorment, la pandèmia i les seves conseqüències econòmiques, també serien responsables de l'empitjorament de la situació de dones i nenes a la llar si es relaciona la pèrdua del treball remunerat amb la disminució de la participació en la presa de decisions i amb la dependència dels membres masculins de la llar. Situació que també pot suposar un risc de potencial violència domèstica. Les perspectives econòmiques de dones i nenes també es poden veure afectades per la manca de presència i en la presa de decisió en els òrgans econòmics, financers i polítics. Com a conseqüència, les mesures de recuperació i estímul poden afavorir principalment als treballadors de l'economia formal i deixar de banda o ometre els serveis que són fonamentals pel seu benestar, obligant-les a ocupar llocs en sectors de més risc o llocs de l'economia informal com el treball sexual i domèstic. Les dades, també mostren com les dones tenen menys accés a recursos i informació per internet, qüestió que frena la seva capacitat per adaptar els seus negocis abans, durant i després d'aquesta crisi (Buschmann i Fuhrman, 2020). Segons el Fòrum Econòmic Mundial, la crisi de la COVID-

19 empitjora les estimacions sobre l'assoliment de la paritat de gènere o igualtat entre homes i dones. La previsió ha passat dels 99 anys als 135 anys (citat a Saco, 2021).

L'impacte social, emocional i econòmic afecta directament a les dones. Al nostre país s'han fet més visibles les desigualtats de gènere, el teletreball mostra la dificultat de la conciliació familiar i la feminització del sector sanitari exposa a les dones al perill de contagi del virus. El virus "ha posat en evidència les ombres d'una societat que ens discrimina i ens fa mal" (Urbano, 2021, s.p.).

5.4. RESPOSTA A LA CRISI DE LA COVID-19

Per iniciar aquest punt, en el que es tractarà de posar en relleu o fer una aproximació a les propostes que s'estan fent des de diferents sectors i disciplines per fer front a la situació provocada per la COVID-19, serà oportú recuperar el que plantejava Horton (2020) quan parlava de la sindèmia. Deia l'autor, que les societats només podran ser segures si els governs dissenyen polítiques i programes dirigits a reduir les desigualtats. Tanmateix, és molt pertinent assenyalar com Gálvez i Rodríguez (2012), a les conclusions del seu estudi sobre els efectes de les crisis econòmiques, assenyalaven la pertinència "d'implementar de forma efectiva el principi de transversalitat de gènere tant en el disseny de polítiques com en la implementació de lleis i d'execució pressupostària" (Gálvez i Rodríguez, 2022, p. 128).

L'Organització Internacional del Treball (OIT), ONU-Dones i la Unió Europea estan d'acord que la resposta ha de ser l'apoderament econòmic de les dones, i això implica introduir mesures per a la igualtat de gènere durant la crisi. Per tant, insta als països del G7 a dissenyar estratègies per solucionar els problemes de gènere relacionats amb la COVID-19; ampliar i millorar la protecció social universal; assegurar les ajudes a empreses propietat de dones i als sectors amb una alta presència femenina; facilitar condicions dignes i segures als treballadors sanitaris i de primera línia; preveure recursos addicionals per lluitar contra la violència cap a dones i nenes; aconseguir el compromís d'igualtat salarial per part de les empreses i a la tolerància zero a l'assetjament sexual; dissenyar mesures de recuperació econòmica que donin valor al treball de cures no remunerat i proporcionar suficients escoles bressol de qualitat; i garantir que es disposen de dades suficients per donar una resposta en clau de gènere (OIT, 2021).

Segons la *Comisión Iberoamericana de Mujeres*, les diferents crisis han mostrat la importància de la incorporació de les necessitats de les dones. Per tant, la participació igualitària de les dones en la presa de decisions i l'enfocament de gènere són fonamentals en la creació de polítiques socials si no es vol anar cap a un agreujament de les desigualtats amb efectes

duradors en el temps i difícils de revertir. Tanmateix, és necessària la participació efectiva de la dona en el treball remunerat de tots els sectors per aconseguir el seu apoderament econòmic i la reactivació de l'economia de qualsevol país. Alhora, és important mostrar especial atenció en aquells col·lectius on el gènere intersecciona amb altres condicions de vulnerabilitat, com és el cas de les dones migrades, treballadores de la llar, dones del col·lectiu LGTBI, etc. (Mora, 2020).

Des del *Fórum de Policia Feminista* es va redactar un document dirigit a la *Comisión no Permanente de Reconstrucción Social y Económica de España tras el Covid-19* amb una sèrie de propostes elaborades des d'una mirada feminista. Les propostes haurien de servir per sortir de la crisi a partir de la creació de noves fórmules de treball i de consum i, portant al país a un Estat social i d'igualtat real i efectiva entre homes i dones. Algunes d'aquestes propostes són: disposar de dades segregades per sexe per tal de conèixer la situació real de les dones; facilitar una renda mínima de subsistència per les llars sense ingressos i orientada al canvi estructural amb l'eliminació de la divisió sexual del treball i les estructures que mantenen la desigualtat de gènere; la reducció de la jornada laboral a les 35 hores; acabar amb la bretxa salarial; assegurar uns serveis públics eficients i que garanteixin la igualtat social i la democràcia; crear polítiques públiques de cures i substituir el treball de cures no remunerat; destinar els 200 milions del *Pacto de Estado* a la creació d'ocupació en els organismes d'igualtat i contra la violència de gènere en les comunitats autònomes i les entitats locals; i crear una fiscalitat progressiva amb reduccions fiscals a les famílies monoparentals, etc. "Aquesta crisi ha de ser una oportunitat per corregir dèficits històrics de classe i de gènere, per a transformar estructures laborals, econòmiques, socials, a fi que la sortida d'aquesta suposi major equitat" (Infante, 2020).

D'acord amb l'Observatori Dona Empresa i Economia (ODEE) de la Cambra de Comerç de Barcelona, no s'ha fet res per millorar la situació de la dona durant els anys de recuperació de la crisi del 2008, ans al contrari algunes desigualtats s'han agreujat. No s'ha aplicat la llei d'igualtat, no s'han aplicat les quotes, no s'han fet polítiques preventives ni la reforma horària. Les dones segueixen fora dels llocs de decisió i "la seva mirada és invisible en la majoria dels sectors" (ODEE, 2020, p.1).

Davant de les possibles conseqüències de la crisi de la COVID-19 en la dona treballadora, s'han d'aplicar deu mesures urgents per evitar l'empitjorament de la seva situació i que són:

- Fer possible la reforma horària, un nou model d'horaris laborals que no perjudiquin les empreses i alhora, permetin augmentar la productivitat i respectar la vida personal i la cura.

- Facilitar l'accés públic i gratuït a les escoles bressol, facilitar la incorporació de les mares al mercat de treball, facilitar la coresponsabilitat i assegurar la seva independència econòmica. També garantir una renda mínima a les mares i pares que tinguin cura dels fills fins als tres anys.
- Aplicar la Llei d'Igualtat i els Plans d'Igualtat, sobretot en el que es refereix a igualtat salarial i la participació en els llocs de decisió a les empreses.
- Garantir una renda mínima garantida a les persones en risc d'exclusió social i sobretot, a les mares monoparentals amb fills a càrrec seu.
- Invertir més en educació.
- Augmentar les inversions per la llei de la dependència i millorar els sous i les condicions laborals del sector.
- Invertir en la investigació en salut, sistemes productius sostenibles, ensenyament i en serveis públics que ajuden a millorar el benestar.
- Que un dels requisits d'accés a la contractació pública sigui el compliment de la llei d'igualtat i al mateix temps, que aquestes contractacions no es regeixin per preu.
- Revisar i aprofitar la capacitat productiva de les empreses del país per a la provisió de material bàsic per al govern.
- Reclamar un pacte social per aconseguir una societat lliure de violència en un entorn econòmic, físic i emocional segur per a tots.

Per a Silvia Federici i altres activistes en defensa dels drets i la dignitat de les treballadores domèstiques que han participat en un debat sobre qui cuida a la cuidadora, la pandèmia ha perpetuat la desigualtat de les dones que exerceixen el treball domèstic i de cures de tot el món i aquesta, s'hauria de considerar una oportunitat perquè els col·lectius tornin a replantejar les seves lluites i aconseguir canvis més importants. S'ha parlat de treballs essencials durant la pandèmia, però aquest ha quedat exclòs encara que és el més essencial de tots i, quan és remunerat, és el que està pitjor pagat. La lluita ha de ser de totes les dones i ha de fer que els estats inverteixin la riquesa que ha generat el treball de cures en el "servei de reproducció social" per formular polítiques públiques (citada a Bazán, 2020).

5.5. EI TREBALL SOCIAL EN TEMPS DE PANDÈMIA/SINDÈMIA

D'acord amb Bàrbara et al. (2020), la crisi originada per la pandèmica de la COVID-19 és una crisi sense precedents, amb dimensions estructurals i globals. I, el Treball Social i l'atenció social no són una excepció en la lluita mundial contra la pandèmica de la COVID-19 (Golightley

et al., 2020). Sobretot, com segons apunta Walker-McCabe (2020), els treballadors socials són experts treballant en entorns desafiants des de la lent de la justícia social.

Segons Bàrbara et al. (2020), les necessitats i dificultats de la ciutadania s'han fet més visibles sobretot en aquells que no s'havien recuperat de l'impacte de la crisi econòmica i social del 2008 i han patit la deficient reacció dels sistemes públics d'atenció a les persones.

D'aquesta manera, segons Milán-Franco (2020), el Treball Social ha de respondre localment i globalment als greus i urgents problemes generats per la pandèmia de la COVID-19. Encara que el rol d'aquests professionals és especialment difícil en situacions greus com són les epidèmies i pandèmies perquè que afecten a tots els àmbits de les persones, famílies i comunitats. Per aquest motiu, i per afrontar les conseqüències socials, psicològiques i econòmiques de la COVID-19, és necessari dissenyar un pla per adequar els serveis socials i donar una millor resposta al conjunt de la població, i de manera especial als col·lectius que són més vulnerables.

Es tracta també, d'evitar l'augment de la bretxa social i la desigualtat quan aquesta situació de pandèmia acabi (Vicente et al., 2020).

A l'estat espanyol, les conseqüències de la crisi humanitària són tan greus que el govern va declarar el Treball social bé essencial, és a dir, se li va atorgar la mateixa consideració que a la sanitat i la seguretat ciutadana (Millán-Franco, 2020).

Encara que, segons Bàrbara et al. (2020), els grans reptes seran com respondre a totes les necessitats de la ciutadania en un moment en, que per manca d'actuació de l'administració, l'atenció recau especialment sobre entitats socials i empreses privades de gestió social que no sempre tenen la qualitat exigible i alhora en les xarxes de suport veïnal.

Per superar aquesta situació de crisi social, més que mai, el Treball Social ha de "buscar i parlar pels més marginats i vulnerables de la societat" (Golightley et al., 2020, p.1). Amb aquest objectiu, cal agafar el lideratge per construir coalicions on compartir i adaptar el coneixement i experiència previs. En un moment en què les persones, famílies i comunitats han de buscar els seus recursos i fortaleces per fer front a la situació, els treballadors socials han de trobar noves fórmules per donar suport fer més fortes les seves fortaleces i les dels altres (Golightley et al., 2020). Per això cal el reconeixement de la professió i la creació d'aliances amb els altres pilars del benestar social i (metgesses, mestres, educadores, etc.) per fer un treball "amb mirada llarga, coordinat, intersectorial, interdisciplinar, col·laboratiu i comunitari" (Bàrbara, 2020, p.3) per millorar la qualitat de vida de la comunitat.

Les mesures de seguretat sanitàries han marcat la manera d'atendre i relacionar-se, i això ha suposat reduir al mínim l'atenció personal, familiar i comunitària per acompanyar telefònicament i telemàticament. Situació que planteja dubtes sobre si d'aquesta manera, persones i col·lectius s'hauran quedat enrere. Per exemple, la nova gestió dels tràmits ha deixat al descobert i ha ampliat l'escletxa digital. També s'ha vist la necessitat de millorar els ajuts d'emergència. Els ajuts no poden ser "només assistencials, reactius, burocratitzats, fiscalitzadors o inaccessibles" (Bàrbara et al., 2020, p.2) sinó que han de ser sostenibles en el temps. Tanmateix, en relació amb els professionals, s'ha vist com la formació en competències per al treball autònom i les noves tecnologies es fan imprescindibles per l'atenció de les persones en un context de pandèmia i aïllament social com el que s'està vivint (Millán-Franco, 2020).

En un altre nivell, Bàrbara et al.(2020) assenyalen que els professionals de l'àmbit social, també han de participar en plataformes on la ciutadania reclami i reivindiqui els seus drets. Per a Walker-McCabe (2020), el professional ha d'estar en primera línia d'atenció, però també en la formulació de polítiques públiques. S'ha d'usar tot el saber professional per garantir que aquesta emergència no afavoreix pràctiques que atempten contra la dignitat de les persones com l'estigma, la violència racial, ètnica i homofòbica.

Per comprendre quina és la situació actual a Catalunya en relació a l'atenció que els treballadors socials de serveis socials estan oferint a la població afectada per aquesta crisi, sembla apropiat mencionar el contingut de la nota de premsa que el Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya (TSCAT) va enviar als mitjans de comunicació. El Col·legi alertava de la situació de col·lapse que viuen els Serveis Socials i alhora, condemnava els atacs que han rebut per part de determinats col·lectius. D'aquest escrit se'n desprenen diferents idees destacables. Que el nostre país és el que té major grau de desigualtats de la Unió Europea, i la crisi econòmica encara les ha agreujat més. Que les treballadores socials són les professionals que sostenen en primera persona aquesta situació però, que el col·lapse actual és tal que impedeix afrontar les necessitats socials. Segons s'apunta, el problema resideix en l'excés de burocratització i alhora, perquè han de dedicar molts esforços i temps a gestionar, resoldre tràmits que provenen d'altres sistemes que no donen resposta o intentar solucionar problemes a curt termini. I tot això, en perjudici de la realització de tasques de prevenció i acompanyament a les persones en situació de risc d'exclusió. Tanmateix, considera que des de la crisi del 2008 el sistema és "assistencialista, dispensador i generador de recursos econòmics amb l'objectiu de fer contenció de la població en comptes de treballar amb la ciutadania, pel reconeixement dels seus drets socials" (TSCAT, 2021, p.1). Per aquest motiu insten a la necessitat de complir la Llei de Serveis Social i a la creació d'una nova cartera de

serveis i prestacions per evitar continuar cap a un “estat del malestar”. “S’ha de fer canvis estructurals i anar més enllà de la moderna beneficència” (TSCAT, 2021, p.1). Tanmateix, s’expressa la necessitat de protegir als professionals dels atacs de menyspreu que reben d’algunes persones com a conseqüència d’un malestar del que no en són responsables directes (TSCAT, 2021).

Segons Social.cat (2021), les treballadores socials de serveis socials també es queixen del gran volum de feina que han de suportar des de fa un any, sovint sense les eines i mitjans necessaris, a distància i telefònicament. Adverteixen que entre altres problemes, tampoc no s’està donant resposta a la situació de pobresa donat el caràcter restrictiu del Ingress Mínim Vital i la Renda Garantida de Ciutadania. No hi ha cap pla d’acció davant l’augment de la pobresa derivada de la Covid-19 i porten un any solucionant problemes a curt termini.

6. CONCLUSIONS

En aquest apartat es presenten les conclusions a les que s’ha arribat a partir de l’elaboració d’aquest treball. Les conclusions es referiran a tres aspectes complementaris d’aquesta obra que són, el grau d’acompliment dels objectius plantejats al seu inici, els resultats obtinguts, les dificultats en l’elaboració del treball i finalment, quines podrien ser les possibilitats de futurs estudis.

A l’inici d’aquest treball es plantejava l’estudi de la situació originada a conseqüència de la COVID-19 amb perspectiva de gènere. Per aquest motiu, es creia necessari comprendre prèviament quin era l’origen de la situació de desigualtat que fa que la dona sigui més vulnerable a contextos de crisi, per a continuació, analitzar les dades disponibles sobre les seves conseqüències i abordar quin és el paper de la nostra disciplina, el Treball Social.

El treball de recerca i selecció de la literatura existent ha procurat resposta a les diferents qüestions que plantejades a l’inici del treball. Es considera que s’ha pogut respondre de forma total als objectius plantejats, sobretot pel que fa a la comprensió de la situació de desigualtat estructural que afecta a la dona pel sòl fet de ser-ho. Pel que fa a les qüestions plantejades al voltant dels efectes de la síndrome, encara que la revisió de informació ha sigut constant i fins a l’últim dia de la redacció d’aquest document, per motius obvis no es poden donar per definitives les dades actuals. Aquesta situació no està resolta i no es veu el moment de tornar a la normalitat o allò que alguns van començar a anomenar “nova normalitat”. Les conseqüències del virus i de l’encert en la resposta que s’ha donat encara són imprevisibles.

De tota manera, cal ressaltar que, tot i que al principi hi va haver dubtes sobre l'existència de material, sobretot per donar resposta a les preguntes sobre les conseqüències de la COVID-19 i el paper del treballador social, la realitat és que hi ha molt material disponible a la xarxa i la seva producció continua, donada la transcendència i actualitat del problema. Tanmateix, aquesta circumstància ha permès consultar informació molt actualitzada. La literatura seleccionada i analitzada ha permès treure'n diverses conclusions. El que fa que les dones siguin més vulnerables a les conjuntures econòmiques i especialment les crisis, és la situació de desigualtat de gènere estructural que té la seva base en una construcció social, el patriarcat. Una ideologia patriarcal que assigna uns rols i comportaments diferenciats per a homes i dones i situa a aquestes últimes en una situació d'inferioritat. A l'home se li atribueix l'esfera pública i productiva amb valor social i prestigi, mentre que a la dona, l'esfera privada. L'esfera privada és la de les tasques relatives al treball domèstic i de cura, que es considera que formen part de la seva naturalesa i a les que s'assigna un valor simbòlic.

Encara que la incorporació de la dona al mercat laboral havia de ser una forma d'apoderament a banda d'un intercanvi econòmic, en la realitat això no és així per les diferents formes de desigualtat en el treball i les dificultats de conciliar les responsabilitats professionals i familiars, sobretot en els estats del benestar de caràcter familiarista, com el nostre.

Els obstacles per a la plena realització femenina són diversos i tenen a veure amb la discriminació salarial, les condicions dels contractes, la temporalitat, els frens o obstacles al seu ascens professional dins de les empreses i organitzacions, etc. Tanmateix, aquesta situació desigual en el mercat de treball té efectes en la seva capacitat econòmica, en la dificultat d'accés als beneficis de protecció social i en la seva salut.

La multiplicitat de rols que ha d'exercir dins i fora de casa perquè la incorporació de la dona al treball remunerat no ha anat acompanyada d'una coresponsabilitat de les tasques domèstiques i de cura dins de la llar, també té afectes en la seva salut i en la capacitat d'exercir la seva ciutadania i participar políticament en igualtat de condicions.

Tanmateix, la situació encara és més complicada per a les dones quan hi ha una intersecció per exemple, entre gènere, origen nacional, origen ètnic, situació administrativa, nivell econòmic-social, etc. Al nostre país, les dones migrades estan present majoritàriament en activitats amb menor salari, pitjor estatus social i en l'economia submergida, com per exemple el treball de cures. D'aquesta manera es converteix en un col·lectiu molt vulnerable i es dificulta la seva integració social i laboral.

Quan es fa referència a la pobresa femenina, s'ha de fer des d'una doble dimensió, a la que té a veure amb la capacitat econòmica per fer front a les seves necessitats, però també a la que fa referència a la pobresa de temps i la manca de possibilitat d'exercir la ciutadania i de participar políticament amb igualtat de condicions.

D'aquesta manera, quan irromp una crisi com la de la COVID-19, i l'estat no té la capacitat o voluntat de donar una resposta adequada per pal·liar la situació dels més vulnerables, les conseqüències poden ser molt negatives.

La crisi de la COVID-19 ha causat un fort impacte en l'àmbit laboral i agreujat la situació de les dones, a causa de la seva desigual situació en relació amb la dels homes, tal com ja s'ha apuntat anteriorment. Ha tingut conseqüències molt perjudicials i, que en molts casos ha suposat la pèrdua de la feina i trobar-se sense cap protecció social. Aquesta ha sigut la situació en què s'han trobat en sectors molt feminitzats, com els del comerç al detall, la restauració, hoteleria i el treball domèstic i de cura, i en els quals no existeix la possibilitat de teletreballar.

El treball a distància s'ha erigit com una de les singularitats d'aquesta crisi, i algunes professionals han tingut l'oportunitat de continuar vinculades al mercat de treball amb aquesta modalitat. Tot i això, s'ha vist que el que pot semblar una oportunitat per a elles no sempre ha sigut així, perquè les condicions materials no han sigut les mateixes que les que han proporcionat als homes i per altra banda, per la necessitat de conciliació amb les seves responsabilitats familiars, de tasques domèstiques i de cura.

En altra situació s'han trobat les treballadores ocupades en sectors considerats primordials, com els vinculats a la salut i els serveis socials. Aquestes professionals han hagut de fer front a un increment del volum de feina i a l'hora, fer front a les seves responsabilitats a la llar. A les possibles conseqüències que aquesta situació pot tenir s'ha d'afegir el fet que, sobretot les treballadores de la salut, han estat més exposades al contagi del virus.

Tanmateix, altres dones s'han vist obligades a deixar els llocs de treball per atendre a familiars afectats per la COVID-19, els fills quan s'han hagut de quedar a casa amb totes les conseqüències que això provoca. La pèrdua de recursos econòmics també pot comportar la disminució de la participació de la presa de decisions i la dependència dels membres masculins de la llar, situació que les pot exposar a alguna forma de violència de gènere.

Tenint en compte totes aquestes circumstàncies seria fàcil preveure que, si ja la situació de les dones era complicada abans de la crisi de la COVID-19, les conseqüències en el futur de les dones estan per veure. Ja s'ha assenyalat anteriorment, com la desigualtat en el treball

afecta la seva salut i també la seva vida en el moment de la jubilació. La recuperació econòmica i de l'ocupació femenina hauria d'estar dins de l'agenda de qualsevol govern que es faci dir social.

En aquesta línia, tot i l'existència d'algunes diferències en les propostes o indicacions per la sortida de la crisi que s'han assenyalat des de diferents entitats i institucions, destaca la coincidència en la necessitat d'inversió pública en els àmbits socials i d'implementar la perspectiva de gènere. Una perspectiva de gènere que hauria de servir, tant per conèixer quina és la realitat de la situació com per intervenir de manera adequada. Tanmateix, això hauria de significar la incorporació i la participació igualitària de les dones en la presa de decisions i la participació efectiva en tots els sectors per aconseguir el seu apoderament econòmic. Podria ser també aquesta una oportunitat per repensar un nou model de consum i relacions entre dones i homes. No s'ha recollit en l'apartat dedicat a les diferents propostes, però s'ha fet al·lusió en el treball de com també la renda universal és, per aquells que la defensen, una manera de garantir un nivell de seguretat que proporciona llibertat a les persones en general, i també a les dones que pel motiu que sigui, es trobarien en situació de dependència econòmica de la parella.

El paper del treball social es considera fonamental, està en una situació privilegiada perquè està en contacte amb la realitat de les persones amb les quals treballa i els seus professionals són experts treballant en entorns desafiants des de la lent de la justícia social. En aquest context és encara més important respondre a les necessitats de la ciutadania i al mateix temps, mostrar-se proactius i fer efectiu el compromís de defensa dels més vulnerables reivindicant els drets socials i per tant, reivindicant que les administracions prenguin les mesures necessàries. Les dades han demostrat les dificultats dels professionals que treballen a serveis socials, i per aquest motiu, cal realçar el seu treball davant de les administracions i la ciutadania.

La crisi de la COVID-19 encara segueix molt viva i amb conseqüències per a tots encara desconegudes, des d'aquest punt de vista, s'obre la porta a que en el futur es pugui seguir investigant sobre l'abast que haurà tingut aquesta sindèmia. Tal com s'ha assenyalat anteriorment, donat que el final encara no s'ha produït, serà necessari seguir atents i continuar investigant sobre les conseqüències i valorar quin efecte tenen les mesures que es prenen. Com assenyalava Richard Horton (2020), això no és un problema que es resolgui amb una vacuna sinó que s'ha de dissenyar polítiques i programes socials.

Des de l'àmbit que ens ocupa, s'ha de poder col·laborar en l'atenció a les persones i fer valer la nostra situació per reclamar els canvis i millores que siguin necessàries a l'administració. He pogut llegir com no hi ha gaire tradició investigadora per part de les treballadores socials que es troben en primera línia, en part per la càrrega de feina que a vegades han de suportar. Qüestió, que des del meu punt de vista suposa desaprofitar la situació d'avantatge que tenen aquests professionals, ja que són coneixedors de primera mà de la situació de persones i famílies en les diverses esferes que componen les seves vides.

Durant la realització d'aquest treball s'ha assistit a l'entrada en vigència del complement per maternitat de les pensions. Aquesta mesura econòmica té, segons l'executiu espanyol, la pretensió de reduir una part de la bretxa de gènere de les pensions. Bretxa, que com ja s'ha assenyalat anteriorment, ve donada principalment per la situació de desigualtat femenina en el mercat laboral i, que es pot veure també agreujada quan amb la maternitat, les dones abandonen de manera temporal o definitiva la seva carrera professional. Aquest complement per maternitat que es cobrarà a les pensions, al que podran accedir dones i homes que puguin acreditar que fer-se càrrec dels seus fills va suposar un perjudici per la seva carrera professional, és de 400€ anuals per fill (El Economista, 2021). Potser aquesta mesura permetrà reduir la bretxa del 30% al 5% en relació amb les pensions, segons admet el govern, però no s'ha d'oblidar que el perjudici econòmic que es produeix a conseqüència de la manca de valoració del treball de cures va molt més enllà. Moltes dones no hauran tingut accés a mitjans necessaris per cobrir les seves necessitats bàsiques i hauran mantingut una relació de dependència amb la parella, hauran retardat la seva edat de jubilació per poder optar a una millor pensió, etc. Però, si aquesta mesura no té en compte realment tot el que implica el treball de cures, que ha estat extensament explicat des dels feminismes, es podria considerar com quelcom que no resol el problema de fons i es continuaria sense valorar la importància del treball de cures pel manteniment de la vida.

Aquest treball va de dones i dones treballadores, i encara que en algun moment s'ha fet menció de la situació de les dones i nenes als països en desenvolupament, per motius lògics en temes més concrets s'ha centrat principalment en aquelles qüestions que afecten les dones del nostre entorn.

Tot i això, voldria acabar aquest treball tenint un record per a totes les dones i nenes d'arreu del món que no poden ni somiar amb les oportunitats a les quals, amb major o menor dificultat, hi podem accedir des del món occidental. I ho faig asseguda a una còmoda casa de Barcelona, sense no gaire por al futur i conscient de la meva extraordinària situació de privilegi. Tanmateix, a la meua cinquantena, molt aviat seré vacunada mentre criatures i persones

d'arreu estan en risc o morint per culpa d'aquest virus que colpeja tot el món i que es mostra més agressiu amb aquells més vulnerables.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aguilar, P.L. (2011). La feminización de la pobreza: Conceptualizaciones actuales y potencialidades analíticas. *Revista Katálysis*, 14(1), 126–133. <https://doi.org/10.1590/S1414-49802011000100014>
- Abad, B. i Martín, I. (2015). El Trabajo Social ante la crisis. Nuevos retos para el ejercicio profesional de los y las trabajadoras sociales. *Cuadernos de Trabajo Social*, 28(2), 177-185. http://dx.doi.org/10.5209/rev_CUTS.2015.v28.n2.48765
- Alabao, N. (2020, noviembre, 13). Teletreball: ¿más conciliació o més explotació per a les dones?. *Diari ARA*. Recuperat 27 abril 2021, de https://www.ara.cat/opinio/nuria-alabao-teletreball-conciliacio-explotacio_129_2552164.html
- Aldaz, L. i Eguía, B. (2016). Segregación ocupacional por género y nacionalidad en el mercado laboral español. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, (156), 3-20. <http://dx.doi.org/10.5477/cis/reis.156.3>
- Alon, T., Doepke, M., Olmstead-Rumsey, Michèle and Tertilt, M. (2020). This Time It's Different: The Role of Women's Employment in a Pandemic Recession. NBER Working Paper, 27660.
- Alonso, J., Vilagut, G., Mortier, P., Ferrer, M., Alayo, I., Aragón-Peña, A., Aragonès, E., Campos, M., Cura-González, I. D., Emparanza, J. I., Espuga, M., Forjaz, M. J., González-Pinto, A., Haro, J. M., López-Fresneña, N., Salázar, A. D. M. de, Molina, J. D., Ortí-Lucas, R. M., Parellada, M., ... Pérez-Solà, V. (2020). Mental health impact of the first wave of COVID-19 pandemic on Spanish healthcare workers: A large cross-sectional survey. *Revista de Psiquiatria y Salud Mental*, xxxx. <https://doi.org/10.1016/j.rpsm.2020.12.001>
- Amorós, C. (1994). Espacio público, espacio privado y definiciones ideológicas de 'lo masculino' y 'lo femenino'. Dins C. Amorós, *Feminismo, igualdad y diferencia* (pp. 23-52). Programa Universitario de Estudios de Género.
- Arriagada, I. (2005). Dimensiones de la pobreza y políticas desde una perspectiva de género. *Revista de La CEPAL*, 2005(85), 101–113. <https://doi.org/10.18356/9b70c5f7-es>

- Ayala, L., Cantó, O., Martínez, R. i Navarro, C. (2019). Necessitats socials a Espanya. Anàlisi de les necessitats socials de dones i homes. *Observatori Social de "la Caixa"*. Fundació Bancària "la Caixa".
- Aznar, L. i Soldevila, L. (2020, juny 9). Conciliació, teletreball i virus: les dones ho han pagat més car. *Crític*. Recuperat 26 abril 2021, de <https://www.elcritic.cat/opinio/laura-aznar-i-laia-soldevila/conciliacio-teletreball-i-virus-les-dones-ho-han-pagat-mes-car-59614>
- Balcells, A. (2014). Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX. *Catalan Historical Review*, 8, 171-180. DOI: 10.2436/20.1000.01.116
- Banco de España (2008). El impacto de la crisis financiera sobre la economía española. *Informe Anual 2008*, 1–19. <https://www.bde.es/f/webbde/SES/Secciones/Publicaciones/PublicacionesAnuales/InformesAnuales/08/cap2.pdf>
- Bàrbara, B., Cuenca, M., Cortés, F. Marino, L., Muniente, G., Planas, F., Tur, T. i Vega, C. (2020). *El Treball Social en temps de pandèmia: resistència i possibilitats? Apunts per un (re) pensar i actuar col·lectiu*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya.
- Barberá, E., Ramos, A., Sarrió, M. i Candela, C. (2002). Más allá del techo de cristal. *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*. 40, 55-68. https://www.researchgate.net/publication/28059151_Mas_alla_del_techo_de_cristal
- Barberá, T. Estellés, S. i Dema, C.M. (2009). Obstáculos en la promoción profesional de las mujeres: "El techo de cristal". <http://www.adingor.es/congresos/web/uploads/cio/cio2009/133-142.pdf>
- Bazán, C. (2020, maig 28). Silvia Federici: "El trabajo de los cuidados es el más esencial que hay". *Efeminista*. Recuperat 19 abril 2021, de <https://www.efeminista.com/silvia-federici-trabajo-cuidados/>
- Borrell, C. i Artazcoz, L. (2008). Las desigualdades de género en salud: retos para el futuro. *Revista Española Salud Pública*, 82, 245-249. <https://www.scielo.org/article/resp/2008.v82n3/241-249/es/>

- Borrell, C. i Malmusi, D. (2010). La investigación sobre los determinantes sociales y las desigualdades en salud: Evidencias para la salud en todas las políticas. Informe SESPAS 2010. *Gaceta Sanitaria*, 24(SUPPL. 1), 101–108. <https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2010.05.005>
- Brigidi, S., Mancinelli, J.M. i Ausona, M. (2020). La dignidad del tiempo: interseccionalidad de género y privilegios en mujeres-madres-trabajadoras de clase media-alta. Dins S. Evangeliou i A. Martínez-Hernández (eds.). *Reflexiones antropológicas ante la pandemia de COVID-19* (pp. 117-120). Publicaciones de la Universitat Rovira i Virgili.
- Buschmann, M. i Fuhrman, S. (2020). COVID-19 Could Condemn Women to decades of poverty: Implications of the COVID-19 Pandemic on women’s and girl’s economic, justice and rights. CARE. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/CARE_Implications_of_COVID-19_on_WEE_300420.pdf
- Callejo, J. i Prieto, C. (2015). Distribución y organización de los tiempos de trabajo, cuidados y ocio con una perspectiva de género. Dins I. Aler-Gay, A. Briales, J. Callejo, P. Carrasquer, A. Grau, T. Huertas, S. Pérez de Guzmán, C. Prieto (Coord.), J. Santiago i T. Torns, *Trabajo, cuidados, tiempo libre y relaciones de género en la sociedad española* (pp. 53-85). Ediciones Cinca.
- Campos-Serna, J., Ronda-Pérez, E., Artazcoz, L., i Benavides, F. G. (2012). Desigualdades de género en salud laboral en España. *Gaceta Sanitaria*, 26(4), 343–351. <https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2011.09.025>
- Cambra de Comerç de Barcelona (2020, 14 abril). Nota de premsa. Recuperat 27 abril 2021, de https://premsa.cambrabcn.org/wp-content/uploads/2020/04/20200414_NP_feminitzacio-treballadors-Covid19.pdf
- Canevaro, S. (2008). Al final de la jornada, todo cambia, todo queda. Economía pública y economía doméstica en el siglo XXI. *Apuntes de Investigación CECYP* (14), 203-209. https://www.researchgate.net/publication/45718534_Al_final_de_la_jornada_todo_cambia_todo_queda_Economia_publica_y_economia_domestica_en_el_siglo_XXI

- Carosio, A. (2010). El trabajo de las mujeres: desigualdad, invisibilidad y explotación. *Revista Venezolana de Estudios de la Mujer*, 15(35), 7-13. http://ve.scielo.org/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1316-37012010000200001&lng=es&tlng=e.
- Castillo-Mayén, R., i Montes-Berges, B. (2014). Análisis de los estereotipos de género actuales. *Anales de Psicología*, 30(3). <https://doi.org/10.6018/analesps.30.3.138981>
- Castro, C. (2013). ¿Cómo afecta la crisis y las políticas de austeridad a los derechos de las mujeres y a la igualdad? Dins *El desigual impacto de la crisis sobre las mujeres* (pp. 13-21). FUHEM. https://www.researchgate.net/publication/326347635_El_desigual_impacto_de_la_crisis_sobre_las_mujeres_dossier
- Caterina, M. (2017). Voces de cultura de la legalidad. Interseccionalidad/Interseccionality. *Eunomía. Revista de Cultura de la Legalidad*. (12), 191-198. DOI: <https://doi.org/10.20318/eunomia.2017.3651>
- Chamarro, A. (2020). Impacto psicosocial del COVID-19: algunas evidencias muchas dudas por resolver. *Aloma*, 38(1), pp. 9-12
- Cheyne, D. (2020). La pandemia del siglo XXI: una mirada feminista desde El Salvador. *Humanidad. Revista Electrónica de Estudios Humanísticos*, 4, 1-13. http://revistahumanidad.uls.edu.sv/wp-content/uploads/2020/07/Ensayo_6.pdf
- Cid, R. (2009). Simone de Beauvoir y la historia de las mujeres. Notas sobre El Segundo Sexo. *Investigaciones Feministas: Papeles de Estudios de Mujeres, Feministas y de Género*, 0(0), 65–76. https://doi.org/10.5209/rev_INFE.2009.8621
- Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya (2021). *Nou comunicat del Col·legi en relació a la vacunació de les treballadores socials*. Recuperat 13 maig 2021, de <https://www.tscat.cat/continguts/noticies/nou-comunicat-del-collegi-en-relacio-la-vacunacio-de-les-treballadores-socials>
- Confederación Sindical de CCOO (2021). *Acabar con la brecha salarial: una cuestión de justicia que no puede esperar más*. *Gaceta Sindical*, 447. <https://www.ccoo.es/651ef47f1682df74d9eb09a5c29f8d9b000001.pdf>

Consell de la Joventut de Barcelona (2016). Guia Dona Jove i Treballadora.

<https://www.social.cat/documents-interes/guia-sobre-la-dona-jove-i-treballadora>

Curiel, O. (2015). La descolonización desde una propuesta feminista crítica. *Descolonización y despatriarcalización de y desde los feminismos de Abya Yala.. ACSUR-LAS SEGOVIAS*. <https://suds.cat/wp-content/uploads/2016/01/Descolonizacion-y-despatriarcalizacion.pdf>

De Elejabeitia, C. (1993). Los movimientos de mujeres paradoja de los movimientos sociales. *Documentación Social*, 90, 167-179. <https://www.caritas.es/producto/movimientos-sociales/>

De la Puebla, A. (2020). Editorial. Trabajo a distancia y teletrabajo: una perspectiva de genero. *Labos* (1), 3, 4-11. doi: <https://doi.org/10.20318/labos.2020.5547>

Del Boca, D., Oggero, N., Profeta, P., i Rossi, M. (2020). Women's and men's work, housework and childcare, before and during COVID-19. *Review of Economics of the Household*, 18(4), 1001–1017. <https://doi.org/10.1007/s11150-020-09502-1>

Díaz-García, O. (2012). El Trabajo Social ante la crisis económica. *Portuaria. Revista de Trabajo Social*, (12), 239-244. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3869324>

El Economista (2011). Entra en vigor el complemento por maternidad en las pensiones de 400 euros anuales para reducir la brecha de género. Recuperat 13 maig 2021, de <https://bit.ly/33G2b3a>

Espinar, E. (2009). Infancia i socialización: *Estereotipos de género*. *Revista Padres y Maestros*, 326, pp. 17-21. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3054367>

Eurofound (2020). *Living, working and COVID-19*, COVID-19 series, Publications Office of European Union. Luxembourg.

Facio, A. i Fries, L. (2005). Feminismo, género y patriarcado. *Academia. Revista sobre Enseñanza del Derecho de Buenos Aires*, 3(6), 259-294 <http://repositorio.ciem.ucr.ac.cr/jspui/handle/123456789/122>

Farré, L. Fawaz, Y., González. L., and Graves, J. (2020). How the COVID-19 lockdown affected gender inequality in paid and unpaid work in Spain. *IZA Discussion Paper*, 13434(13434).

Federici, S. (2020). El patriarcado del salario. Críticas feministas al Marxismo. Tinta Limón. <https://tintalimon.com.ar/public/6u3i8er7ws89tb3b9via6ulahhx8/EI%20patriarcado%20del%20salario.pdf>

Fernández, J.M. (2005). La noción de violencia simbólica en la obra de Pierre Bourdieu: Un aproximación crítica. *Cuadernos de Trabajo Social*, 18, 7-31 <https://revistas.ucm.es/index.php/CUTS/article/download/CUTS0505110007A/7582>

Fernández de Vega, A. (2015). Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas. *Revista Española de Ciencia Política*, (39), pp. 301-305.

Filardo, C. (2012). Mucho por hacer: el Trabajo Social ante la crisis en España. *Documentos de Trabajo Social: Revista de Trabajo y Acción Social*, (51), 28-44. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4641913>

Furlow, B. (2020). US NICUS and donor milk Banks brace for COVID-19. *Lancet Child Adolesc Health*, 4(5), p. 355. doi: [10.1016/S2352-4642\(20\)30103-6](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30103-6)

Gabinet d'Estudis de la Cambra de Comerç de Barcelona (2016). *Indicador d'Igualtat de Gènere de Catalunya. Informe de resultats 2017*. Observatori Dona, Empresa i Economia de la Cambra de Comerç de Barcelona. <https://xarxanet.org/biblioteca/indicador-digualtat-de-genere-de-catalunya-informe-de-resultats-2015-i-2005>

Gálvez, L., Ramos, F. i Rodríguez, P. (2011). Género y crisis económicas en la Historia de España. Dins *X Congreso Internacional de la AEHE a Carmona (Sevilla): 8, 9 i 10 de setembre 2011* (pp. 2-73). Universidad Pablo de Olavide.

Gálvez, L. (2012). La brecha de género en la crisis económica. *Revista USTEA Andalucía Educativa*, Marzo, 4-5. https://www.academia.edu/23806798/La_brecha_de_género_en_la_crisis_económica

- Gálvez, L., i Rodríguez, P. (2012). La desigualdad de género en las crisis económica. *Investigaciones Feministas*, 2(7), 113–132. <https://revistas.ucm.es/index.php/INFE/article/view/38607>
- García, C. (2017). El impacto de la crisis económica en la pobreza de tiempo y la desigualdad de género. *Arbor: Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 193(784), 382. <https://doi.org/10.3989/arbor.2017.784n2005>
- García, E. (2020). Trabajo domestico y COVID-19. *Actualidad Jurídica Iberoamericana*, (12), 712-723. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7435581>
- García-Domingo, M. i Sotomayor-Morales, E. (2017). El rol del profesional del Trabajo Social en una coyuntura de crisis: oportunidades de la adaptación a un contexto cambiante. *Revista de Investigaciones en Intervención social*, 7 (12), 47-68. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/download/articulo/6047292.pdf>
- Gil, I. (2020, març 20). PLa de choque en Servicios Sociales. El trabajo social pasa a ser servicio esencial y se reducen los requisitos para la contratación. *El Confidencial*. Recuperat 13 maig 2020, de https://www.elconfidencial.com/espana/2020-03-20/el-trabajo-social-pasa-a-ser-servicio-esencial-y-se-reducen-los-requisitos-para-la-contratacion_2509672/
- Golightley, M. i Holloway, M. (2020). Editorial: Social Work in the Time of the COVID-19 Pandemic: all in This Together? *British Journal of Social Work*, 50(3), 637-641. doi: 10.1093/bjsw/bcaa036.
- Hank, K., & Steinbach, A. (2020). The virus changed everything, didn't it? Couples' division of housework and childcare before and during the Corona crisis. *Journal of Family Research*, 1-16. <https://doi.org/10.20377/jfr-488>
- Horton, R. (2020). Offline: COVID-19 is not a pandemic. *The Lancet*, 396(10255), 874. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)32000-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)32000-6)
- Hupkau, C. (2020). Covid-19 y desigualdad de género en España. *EsadeEcPol Insight*. Esade.

- Infante, N. (2020). Miradas y propuestas feministas para la reconstrucción del país Post Covid-19. *Revista con la A*, 70, 1-4. <https://conlaa.com/miradas-y-propuestas-feministas-para-la-reconstruccion-del-pais-post-covid19/>
- Institut Català de les Dones (2020). L'impacte de gènere de la COVID -19 en dades. https://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/Observatori/03_dossiers_estadistics/Limpacte-de-genera-de-la-COVID-19-en-dades.pdf
- Institut Català de les Dones (2021). Índex d'igualtat de gènere 2021: Dades de Catalunya, 2018. Institut Català de les Dones. https://dones.gencat.cat/web/.content/03_ambits/Observatori/04_index_igualtat_genere/Index_igualtat_genere.pdf
- Instituto Nacional de Estadística (2020). Mujeres en cifras – Mujeres y Hombres en España. Recuperat 18 abril 2021, de <https://www.inmujer.gob.es/MujerCifras/MujeresHombresEspana/MujeresHombresEspana.htm>
- Instituto Nacional de Estadística (2020). Notas de prensa: Encuesta de Estructura Salarial (ESS) 2018. Resultados definitivos. Recuperat 18 abril 2021, de https://www.ine.es/prensa/eces_2018_d.pdf
- La Barbera, M.C. (2017). Interseccionalidad. *Eunomía. Revista en Cultura de la Legalidad* (12),191-198. <https://doi.org/10.20318/eunomia.2017.3651>
- Lerner, G. (1986). La creación del patriarcado. Editorial Crítica, S.A.
- Lima, A.I. (2013). Trabajo Social y Crisis: Una mirada desde la profesión. *Servicios Sociales y Política Social*, 30(103), 121-133.
- Lomas, C. (2005). ¿El otoño del patriarcado? El aprendizaje de la masculinidad y de la feminidad en la cultura de masas y la igualdad entre hombres y mujeres. *Cuadernos de Trabajo Social*, 278(18), 259-278. <https://revistas.ucm.es/index.php/CUTS/article/download/CUTS0505110259A/7596>

- Manzanera-Ruiz, R. (2020). Trabajo Social internacional en contextos de pobreza y desigualdades de género: Aportaciones feministas y del enfoque de las capacidades. *Portularia*, 12(1), 29-38. Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3939775>
- Martín-Cano , F. (2005). Estudio de las sociedades matrilineales (S. M.). *Nómadas. Critical Journal of Social and Juridical Sciences*, 12(2). <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=181/18153295015>
- Massó, E. i Triviño, R. (2020). Parto y aborto en tiempos de coronavirus: el impacto de la pandemia en los derechos sexuales y reproductivos. *Enrahonar*, 65. <https://revistes.uab.cat/enrahonar/article/view/v65-masso-trivino/1305-pdf-es>
- Matud, M. P. (2008). Género y salud. *Suma Psicológica*, 15(1), 75–94. <https://doi.org/10.14349/sumapsi2008.17>
- Melero, N. (2010). Reivindicar la Igualdad de mujeres y hombres en la sociedad: Una aproximación al concepto de género. *Barataria. Revista Castellano-Manchega de Ciencias Sociales Nº*, 11, 73–83. <https://doi.org/10.20932/barataria.v0i11.152>
- Moreno, A. (2018). Salud laboral y mujer trabajadora: cuestiones más recientes. *Revista Internacional y Comparada de Relaciones Laborales y de Derecho del Empleo*, 6(4), 149-170. http://ejcls.adapt.it/index.php/rlde_adapt/article/view/631/841
- Meza, C. A. (2018). Discriminación laboral por género: una mirada desde el efecto techo de cristal. *Equidad y Desarrollo*, 1(32), 11–31. <https://doi.org/10.19052/ed.5243>
- Millán-Franco, M. (2020). Trabajo Social y COVID-19. Un análisis de las consecuencias sociales y sus implicaciones para la intervención social con colectivos vulnerables. Dins R. Rivera (Coord)., *Congreso Internacional Virtual sobre COVID-19. Consecuencias Psicológicas, Sociales, Políticas y Económicas: 14 al 28 de maig de 2020* (pp. 201-207). Servicios Académicos Intercontinentales S.L.
- Ministerio de Igualdad. (2021). Estadísticas. Diferencias en el uso del tiempo. Recuperat 18 abril 2021, de http://www.inmujer.es/estadisticasweb/6_Conciliacion/6_1_Usostiempo

- Mora, A. (Coord.). (2020). COVID-19 en la vida de las mujeres: Razones para reconocer los impactos diferenciados. <https://www.oas.org/es/cim/docs/ArgumentarioCOVID19-ES.pdf>
- Naciones Unidas (2020). The Impact of COVID-19 on Women. *United Nations, April, 21*. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/04/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women>
- Noticias Jurídicas (2021). Ley 39/1999, de 5 de noviembre, para promover la conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras. Recuperat 13 maig 2021, de https://noticias.juridicas.com/base_datos/Laboral/l39-1999.html
- Oelz, M., Olney, S. i Tomei, M. (2013). Guía Introductoria Igualdad Salarial. Organización Internacional del Trabajo (OIT). http://www.gemlac.org/index.php?option=com_content&view=article&id=290:guia-introductoria-igualdad-salarial&catid=24&Itemid=148
- OIT Organizació Mundial del Treball (2021). *COVID-19: Las naciones del G7 deben hacer efectiva la igualdad de género para que el futuro de las mujeres en el trabajo sea mejor*. Recuperat 20 abril 2021, de https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_744813/lang--es/index.htm
- Oliver, D. (2018, diciembre 10). Permisos paternidad: “Los permisos iguales e intransferibles son injustos porque ignoran las necesidades de los bebés”. El País. Recuperat 13 maig 2021, de https://elpais.com/elpais/2018/11/28/mamas_papas/1543395611_593522.html
- Organización Mundial de la Salud (2021). *Comunicados de prensa. Cronología de la respuesta de la OMS a la COVID-19*. Recuperat 21 març 2021, de <https://www.who.int/es/news/item/29-06-2020-covidtimeline>
- Osborne, R., i Molina, C. (2008). La evolución del concepto de género: selección de textos de S. de Beauvoir, K. Millet, G. Rubin y J. Butler (selección y presentación: R. Osborne y C. Molina Petit). *Empiria. Revista de metodología de ciencias sociales*, 0(15). <https://doi.org/10.5944/empiria.15.2008.1204>

- Peñacoba, P. (2019, març 15). "Nosotras limpiamos sus casas para que ellas rompan el techo de cristal". *Público*. Recuperat 19 abril 2021, de <https://www.publico.es/sociedad/28-limpiamos-casas-rompan-techo-cristal.html>
- PPiINA (2021). PPiINA Plataforma por Permisos Iguales e Intransferibles de Nacimiento y Adopción. Recuperat 13 maig 2021, de <https://igualeseintransferibles.org/que-proponemos/>
- Ponce de León Romero, L. (2020). Reflexiones sobre la COVID 19 y población vulnerable: ¿Estado de Bienestar o Neoliberalismo?. *EHQUIDAD. Revista Internacional De Políticas De Bienestar Y Trabajo Social*, (14), 13-36. <https://doi.org/10.15257/ehquidad.2020.0010>
- Puleo, A. (2005). Lo personal es político: el surgimiento del feminismo radical. A C. Amorós i A. De Miguel (Eds.), *Teoría feminista: de la ilustración a la globalización*. https://webfacil.tinet.cat/usuaris/ronafo/Alicia_H._Puleo_El_surgimiento_del_feminismo_radical__con_notas_20151107001436.pdf
- Radl, J. (2013). ¿Por qué las mujeres en España se jubilan más tarde que los hombres? / Why Do Women in Spain Retire Later than Men? *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 109–122. <https://doi.org/10.5477/cis/reis.142.109>
- Reichert, M., Makovi, K., i Sargsyan, A. (2020). The impact of COVID-19 on gender inequality in the labor market and gender-role attitudes. *European Societies*. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1823010>
- Requena, A. (2014, maig 24). Es un engaño que el trabajo asalariado sea la clave para liberar a las mujeres. *elDiario.es*. Recuperat 18 abril 2021, de https://www.eldiario.es/economia/engano-trabajo-asalariado-liberar-mujeres_1_5856057.html
- Ribas, M.A. (2004). *Desigualdades de genero en el mercado laboral: un problema actual*, Manuscrit no publicat, Universitat de les Illes Balears, Departament d'Economía Aplicada. https://dea.uib.cat/digitalAssets/128/128260_4.pdf
- Rodríguez-Miñón, E. (2017). La mujer como profesional del Trabajo Social. *Trabajo Social Hoy*, (80), 23-44. <http://dx.doi.org/10.12960/TSH.2017.0002>

- Rodríguez, R., i Serrano, L. (2005). El concepto del matriarcado: una revisión crítica. *Arqueoweb: Revista sobre Arqueología en Internet*, 7 (2). Dialnet. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1372806>
- Romero, R. (2019). In Memoriam : Kate Millett, un hito clave en la tradición feminista. *Encrucijadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales*, 17, 1-12 Dialnet <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/7113368.pdf>
- Rubio, F i Sales, L. (2016). Exclusió, Gènere i Interseccionalitat: l'empoderament com a estratègia de lluita contra la feminització de la pobresa. Dins Maria de la Fuente (coord.), *Exclusió social i gènere a l'àmbit local. Transversalitat, interseccionalitat i empoderament* (pp.126-157). Institut de Ciències Polítiques i Socials. https://ddd.uab.cat/pub/worpaper/2016/181128/excsocgen_a2016n34.pdf.pdf
- Ruggeri, S. (2015). Re-leer el estado de bienestar desde la perspectiva de género. *RESED. Revista de Estudios Socioeducativos*, (2), 45-65. <http://hdl.handle.net/10498/16981>
- Saco, I. (2021, 15 abril). Faltan 135 años para alcanzar la paridad según el Foro Económico Mundial. *Efeminista*. Recuperat 23 abril 2021, de <https://www.efeminista.com/faltan-135-anos-hasta-alcanzar-la-paridad-segun-el-foro-economico-mundial/>
- Sáez, C. (2020, octubre 16). ¿Pandemia o sindemia? Los expertos opinan: pobreza, desigualdad y crisis ambiental agravan los efectos de la Covid-19. *La Vanguardia*. Recuperat 16 abril 2020, de <https://www.lavanguardia.com/ciencia/20201016/484100587900/covid-pandemia-sindemia.html>
- Scarafoni, M. E. (2016). División sexual del trabajo doméstico y el uso del tiempo en las tareas de cuidado. *Revista Derecho y Ciencias Sociales*, 14,127-136. <https://revistas.unlp.edu.ar/dcs/issue/view/249>
- Serna, M. (2019, 5 octubre). Formació i Inserció Laboral: I el treball domèstic, què? Càritas. Recuperat 29 abril 2021, de <https://blog.caritas.barcelona/formacio-i-insercio-laboral/i-el-treball-domestic-que/>

- Social.cat. (2020, 23 novembre). La pandèmia s'acarnissa amb els treballadors socials: el 53,7% reconeix "no poder més". *Social.cat*. Recuperat 24 març 2021, de <https://www.social.cat/noticia/13311/la-pandemia-sacarnissa-amb-els-treballadors-socials-el-53-7-reconeix-no-poder-mes>
- Social.cat (2021, 19 abril). Crit d'alerta de les treballadores socials: no hi ha cap pla d'acció davant l'augment de la pobresa derivada de la COVID-19. *Social. cat*. Recuperat 20 abril 2021, de <https://www.social.cat/noticia/14269/crit-dalerta-de-les-treballadores-socials-no-hi-ha-cap-pla-daccio-davant-laugment-de-la-po>
- Solé, L. (2021). Entrevistes: Daniel Raventós "Amb la renda bàsica la població tindria més llibertats". *Crític*. Recuperat 13 maig 2021, de <https://www.elcritic.cat/entrevistes/daniel-raventos-amb-la-renda-basica-la-poblacio-tindria-mes-llibertats-76911>
- TSCAT Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya (2021, abril 26). Nota de premsa del Col·legi: El Col·legi alertem de la situació límit que viuen els serveis socials. Recuperat 25 abril 2021, de <https://www.tscat.cat/continguts/noticies/el-collegi-alertem-de-la-situacio-limit-que-viuen-els-serveis-socials>
- Torns, T., Borràs, V., Recio, C. i Moreno, S. (2011). El temps de treball i el benestar. *Arxius de sociologia*, 24, pp. 35-46. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3712466>
- Torns, T. i Recio, C. (2012). Desigualdades de género en el mercado de trabajo: entre la continuidad y la transformación. *Revista de Economía Crítica*, 14, 178–202. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4095557>
- Tortosa, J. M. (2009). Feminización de la pobreza y perspectiva de género. *Revista Internacional de Organizaciones*, 0(3), 71. <https://doi.org/10.17345/rio3.71-89>
- United Nations (2020). Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Women. United Nations.
- Urbano, A. (2021, 17 març). La Covid-19 posa en evidència les desigualtats de gènere. *Barabara Educació*. Recuperat 27 abril 2021, de https://barabaraeducacio.org/covid19_desigualtats_genere/

- Valls, F. i Belzunegui, A. (2014). La pobreza en España desde una perspectiva de género. *VII Informe Sobre Exclusión y Desarrollo Social En España. Fundación Foessa*, 1–36. http://www.foessa2014.es/informe/uploaded/documentos_trabajo/15102014141447_8007.pdf
- Vicent, L. (2013). Família: ¿amortiguador o amortiguadoras? Dins *El desigual impacto de la crisis sobre las mujeres* (pp. 5-12). FUHEM. https://www.researchgate.net/publication/326347635_El_desigual_impacto_de_la_crisis_sobre_las_mujeres_dossier
- Vicente, E. i Arredondo, R. (2020). El Trabajo Social. Intervención ante el COVID-19. Consejo General del Trabajo Social.
- Wainberg A. i Sáenz, A. (2013). La construcción sociohistórica de los roles masculino y femenino. Patriarcado, capitalismo y desigualdades instaladas. *Revista Sexología y Sociedad*, 19(2), pp. 172-194.
- Walker-McCabe, H. (2020). Coronavirus Pandemic Calls for an Immediate Social Work Response. *Social Work in Public Health*, 35(3), 69-72, DOI:10.1080/19371918.2020.1751533
- Xiong, J., Lipsitz, O., Nasri, F., Lui, L. M. W., Gill, H., Phan, L., Chen-Li, D., Iacobucci, M., Ho, R., Majeed, A., & McIntyre, R. S. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on mental health in the general population: A systematic review. *Journal of Affective Disorders*, 277(July), 55-64. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.08.001>

LEGISLACIÓ

- Llei 5/2008, de 24 d'abril, del dret de les dones a eradicar la violència masclista, DOGC núm. 5123 (2008).
- Ley 39/1999, de 5 de noviembre, para promover la conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras, BOE núm. 266 (1999).